

НАЦІОІСТОРИЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

В. Й. Борисенко

М.П. ДРАГОМАНОВ ЯК ІСТОРИК

Становлення М.П. Драгоманова як історика відбувалося під впливом родинних традицій і того зовнішнього середовища, в якому він перебував у дитячі та юнацькі роки. Як писав пізніше сам М.П. Драгоманов, його рід походив з «української старшини», представники якої отримали дворянське звання. Письменниця Олена Пчілка (сестра Михайла Драгоманова. – Авт.), згадувала, що засновником роду Драгоманових був якийсь «заволока з Греччини» ще за часів Б. Хмельницького. За знання грецької мови, досить поширеної у середньовіччі по всій Європі та Малій Азії, його часто використовували як перекладача (драгомана. – Авт.) в переговорах з представниками зарубіжних країн. За перекладацьку діяльність «заволоці» за тодішнім козацьким звичаєм дали прізвисько «драгоман», яке згодом стало вживатися як офіційне прізвище. У ході трудової діяльності та громадського спілкування Драгомані почали українізуватися – одружуватися з українками, переймати місцеві звичаї та обряди, називати своїх дітей українськими іменами.

У першій половині XVIII ст. родина Драгоманів мешкала у Переяславському полку. Її глава Степан (Стефанус) у 40-х роках працював управляючим маєтків генерала Вишневецького, а потім відкупником по збору податків у Переяславському полку. Одружився на козачці з Переяслава. Як придане за дружиною отримав житловий будинок у місті, землю на ринку для ведення торгівлі, пусте місце для млина на р. Трубіж, а також пахотне поле «в другій сотні днів до ста» (приблизно 80 десятин. – Авт.) [1]. За рекомендацією Генеральної Військової канцелярії був обраний війтом Переяслава (1756 – 1763), активно займався підприємницькою діяльністю. Але через конфлікт з місцевим полковником Сулимою та іншою полковою старшиною, які все

більше наступали на права магістрату, був усунутий з цієї посади. Розорився, мусив проживати з сім'єю в чужих людей, переїхав до Гельмязова і мешкав у обійсті гельмязівського писаря Панкевича, де в 1768 р. і закінчив свій життєвий шлях. Подружжя мало щонайменше трьох дітей, синів Григорія, що в 70-х роках служив у земському суді в Глухові, молодшого Якіма і сестру, до якої в Полтаву й переїхала вдова.

Дід М.П. Драгоманова Яким Степанович Драгоман (1755 р.н.) служив військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а в 1788 р. отримує почесне звання «абшитованого (у відставці. – Авт.) військового товариша Гадяцького полку», яке надавалося або після служби військовим канцеляристом, або ж просто за належність до заможної міщанської верхівки. Це звання прирівнювалося до посади сотника й виводило його носія з під юрисдикції сотенної старшини. Мав 53 підданих селян. У 1790 р. отримав військовий чин поручика. Активно вписувався в імперську суспільну ієрархію, отримав дворянство, звання колезького асесора, що відповідало чину восьмого класу «Табеля про ранги» Російської імперії, часто іменував себе «Аким Драгоманов» [2]. Чин колезького асесора відповідав офіцерському чину прем'єр-майора й передбачав звертання «ваше високоблагородіє». Яким Степанович Драгоманов успішно господарював, одружився з дочкою судді Гадяцького полку Ганною Яківною Колодяжною. Сам суддя Колодяжний був людиною далеко не бідною, мав кілька маєтків, у тому числі у Монастирських Будищах (тепер Великі Будищі. – Авт.), а у Гадячі «двір новий на 72 сажні з огорожею». На 1790 р. подружжя мало синів Івана, Олексія, доньок Олену і Параску. Сім'я проживала у Великих Будищах. Я.С. Драгоманов дбав про добре виховання, освіту своїх дітей, готував синів до життя в столиці Російської держави.

Батько Михайла Драгоманова Петро Якимович народився у Великих Будищах, дістав добру освіту в місцевих навчальних закладах, а потім був відправлений батьком для її підвищення і цивільної служби в Петербург. У російській столиці Петро як і тисячі інших молодих вихідців з багатих старшинських сімей, до речі, на початку ХІХ ст. у Петербурзі проживало понад 132 тис. українців з шляхетних родин, окунувся в світське життя, підтримував зв'язки з українською громадою, жваво цікавився

літературою, поезією, історією держави. Петербурзький період життя батька Михайла Драгоманова тривав приблизно до кінця 30-х років, коли він змушений був повернутися на Батьківщину найімовірніше зі смертю Якіма Степановича.

На цей час у батьківському маєтку у Великих Будищах господарював старший брат Петра Олексій і проживав середульший брат Яків (1802 або 1803 – бл. 1840 рр.), який за участь у Товаристві об'єднаних слов'ян зазнав різних покарань, а потім поселився в садибі батька. За заповітом покійного Якіма Степановича господарство в Будищах дісталось старшому брату Олексію, а на свою долю від батьківської спадщини Петро Якимович купив садибу в одного гадяцького міщанина з готовим будинком і переїхав до Гадяча. Петро Якимович одружився з дочкою місцевого поміщика Єлизаветою Іванівною Цяцькою. По своїй материнській лінії вона належала до давнього козацько-старшинського роду Стишевських, представник якого Мартин Стишевський на початку 1729 р. претендував на один з постів генеральної старшини Гетьманщини [3]. Єлизавета Іванівна мала за собою 140 десятин спадкової землі у Гадяцькому повіті Полтавської губернії, а пізніше придбала з допомогою свого батька Івана Прокоповича Цяцьки ще 200 десятин, що дозволяло утримувати досить велику сім'ю, в якій підростали шестеро дітей.

У Гадячі в сім'ї нащадків славних козацько-старшинських родів і народився Михайло Петрович Драгоманов (6(18) вересня. 1841 – 2. VII. 1895). День народження М. Драгоманова часто визначається неправильно. У Радянській енциклопедії історії України – 30 вересня 1841 р., «Большой Советской энциклопедии» і «Большой энциклопедии русского народа», Вікіпедії – 18 вересня за старим стилем і 30 вересня за новим стилем, у двотомнику літературно-публіцистичних праць М. Драгоманова 1970 р. видання – 18 вересня невідомо якого стилю. Існують й інші датування, в своїй основі безпідставні. Навіть у найновішому Енциклопедичному словнику «Історія України» 2008 р. видання подається дата його народження – 18 (30) вересня.

Такий різнобій у датуванні дня народження М. Драгоманова вносить плутанину в його біографію, що часто призводить до різних непорозумінь. Щоб зняти їх звернемося в Державний архів м. Києва, де зберігається свідоцтво про народження М. Драгоманова. Подаємо його оригінал.

СВІДОЦТВО

Згідно з указом його і. в. Полтавська духовна консисторія слухали прохання поміщика чиновника 8 класу Петра Драгоманова про видачу метричного свідоцтва про народження його сина Михайла. Народився він місті Гадячі в Соборно-Успенській парафії 1841 року вересня 6 дня й учинену в архіві цієї консисторії довідку, на якій виявилось: у метричній міста Гадяча Соборно-Успенської церкви за тисяча вісімсот сорок перший рік книзі під № 19 у записці так: «вересня шостого числа гадяцького повітового суду у засідателя чиновника 8 класу і кавалера Петра Іоакимова Драгоманова й законної дружини його Єлизавети Іванової⁵, обоє православного сповідання, народився син Михайло. Хрестив священник Василь Сильвестрів того місяця шістнадцятого числа. Хрещеними батьками були: колезький секретар Петро Іванів Цяцька й титулярна радниця Марія Антоніва Рощаківська»

Ухвалили і його преосвященство Ієремія єпископ полтавський і переяславський і кавалер затвердив: за прописом архівної довідки, видати поміщикові чиновникові 8-го класу Петрові Драгоманову на підставі 1426 статті дт. зведення законів поточного 1849 року при списку про народження сина його Михайла метричного свідоцтва. Внаслідок чого воно й дано. Червня 16 дня 1850 року.

Архимандрит Феофан

Секретар Олександр Нечаєв

Столоначальник Дмитро За [...]б .

У цього свідоцтва Полтавської духовної консисторії печатка.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41, Арк. 31-31

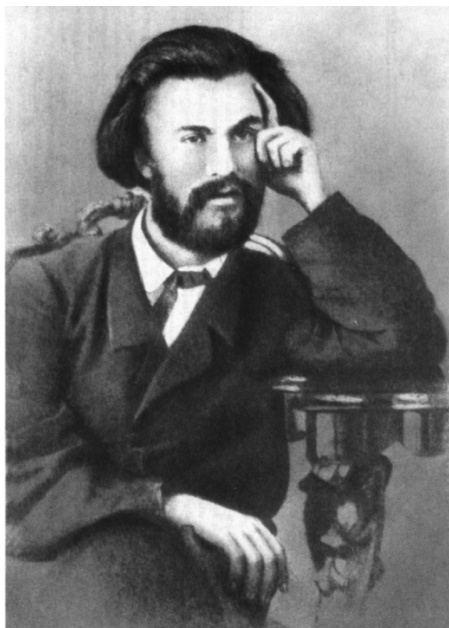
зв.

Оригінал. Переклад з російської

І це не останнє свідчення недостатнього знання громадськості України з особистістю видатного мислителя, причина якої полягала не стільки у відриві його від своєї Батьківщини, оскільки у несприйнятті його вчення радянським режимом. Прикладів цього достатньо, досить згадати переслідування відомої письменниці Р.П. Іванової в 70-х роках ХХ ст. за її монографію про суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова.

Чимало сучасників, у тому числі й видавців, плутають фотографічне зображення М.П. Драгоманова з зображенням іншої людини. Ця суперечність була внесена в двотомнику літературно-публіцистичних праць М.П. Драгоманова 1970 р. видання, де в першому томі вміщено портрет М.П. Драгоманова, а в другому – невідомого, досить схожого на нього молодого чоловіка в окулярах. Ще тоді в окремих письменників і науковців зародилися сумніви в тотожності обох портретів, відбувалися дискусії з цього приводу. Але оскільки тоді не вдалося встановити особу в окулярах на портреті, то справа так нічим і не завершилася. Так обидва портрети й співіснували як портрети М.П. Драгоманова.

Тільки після здобуття Україною державної незалежності й поверненню Київському державному педагогічному університету ім. М.О. Горького імені М.П. Драгоманова мені стало можливим зайнятися цим питанням. Після тривалих пошуків я встановив, що портрет молодого чоловіка в окулярах належить молодому ботаніку І.І. Шмальгаузену. Про це я помістив у 1991 р. замітку в г. «Вечірній Київ» під назвою «Де справжній Драгоманов?». Але час пройшов, багато чого забулося, г. «Вечірній Київ» не мала загальноукраїнського поширення і несправжній портрет М.П. Драгоманова знову почав тиражуватися у різних виданнях. Зокрема, він вміщений на обкладинці книги львівського автора Н. Горбача під претензійною назвою «Справжній Драгоманов» 2008 р. видання і навіть у рецензії на неї в університетській газеті НПУ імені М.П. Драгоманова «Педагогічні кадри» (2011, № 3). Щоб унаочнити відмінності у двох портретах поміщаємо ліворуч портрет М.П. Драгоманова, праворуч – І.І. Шмальгаузена.

М.П. Драгоманов

І.І. Шмальгаузен

З дитячих років М. Драгоманов перебував під сильним впливом свого батька. Той не стільки займався господарством, передоручивши це дружині Єлизаветі Іванівні, скільки захистом у судах інтересів селян, козаків, рекрутів тощо, за що накликав на себе незадоволення повітового чиновництва і частини поміщиків.

Петро Якимович цікавився громадським життям Російської імперії, перевіз з Петербурга свою бібліотеку, виписував центральні періодичні видання й серед них журнал «Библиотека для чтения», газету «Санкт-Петербургские ведомости» та різні альманахи, зміст яких ставав доступним й іншим членам сім'ї.

Як пізніше згадував Михайло Драгоманов, інтерес до читання прищепив йому батько, він же передав йому й накопичену духовно-інтелектуальну спадщину. Тому й навчатися Михайлу в Гадяцькому повітовому училищі (1849 – 1853) було досить легко. Він добре вчився, отримував в нагороду різні книги й одночасно розширював свій кругозір читанням книг з батьківської бібліотеки. Саме у шкільному віці у нього проявився підвищений інтерес до історії, він двічі перечитав «Историю Государства Российского» в 12 томах російського історика М. Карамзіна, доведену до 1611 р. включно [4]. Сам факт опанування дитиною такого дванадцятитомного фоліанта свідчить про неабияку зацікавленість Михайла історичною тематикою й одночасно наявність й інших книг такого змісту. Допускаємо, що серед них були найвідоміші на той час «История Малой России» (1822) Д. Бантиш-Каменського і «История Малой России» (1842 – 1843) М. Маркевича. Разом з

любов'ю до історії батько прищепив своїм дітям любов і до російської літератури, насамперед до творів О. Пушкіна і М. Лермонтова.

Особливу зацікавленість у родині Драгоманових викликала творчість М. Гоголя, якого тоді вважали чисто російським письменником, на українську тематику, саме тим, що описувані письменником деякі події відбувалися в безпосередній близькості від Гадяча. Виховання Михайла Драгоманова на кращих зразках російської літератури стало основою для несприйняття ним у майбутньому спроб окремих українолюбців принизити її значущість та вплив не тільки на слов'янську, але й загальноєвропейську літературу.

Пізнавально-історичні інстинкти пробуджувало у Михайла й минуле самого Гадяча та його околиць. Садиба Драгоманових (сучасний провулок Лесі Українки. – Авт.) розташовувалася неподалік від колишнього замку Богдана Хмельницького, де тривалий час перебувала гетьманська скарбниця та обслуговуючий персонал. Фактично, Гадяч був запасною резиденцією Б. Хмельницького й, відповідно, мав особливий статус у Гетьманщині. Таке ж значення він зберіг і за гетьманування І. Виговського, саме в ньому 16 вересня 1658 р. він підписав Гадяцьку угоду з Польщею, яка при сприятливих умовах могла кардинально змінити історичну долю України. Саме завдяки Гадяцькій угоді Гадяч став широко відомим на всьому європейському континенті, чим по праву гордилися жителі міста. За гетьманування І. Брюховецького (1663 – 1668) Гадяч перетворився в столицю Гетьманщини, звідки розходилися вказівки гетьмана стосовно внутрішньої та зовнішньої політики, а також куди прибували представники іноземних держав. Живими у пам'яті гадячан залишалися перекази про події зими 1709 р., коли шведські війська та війська гетьмана І. Мазепи увійшли до Гадяча й перебували в ньому певний час. Це був час внутрішнього розбрату, коли частина козаків перейшла на бік І. Мазепи, а друга – залишилася вірною російському уряду. Зберігалася у гадячан пам'ять про участь їх предків у знаменитій Полтавській битві 1709 р., після якої посилювався наступ російського уряду на права Української держави.

Великий духовний слід у пам'яті місцян Гадяча залишив їхній земляк Григорій Граб'янка як адміністративно-воєнною, так і

літописною діяльністю. Служачи в Гадяцькому полку, він брав безпосередню участь у всіх воєнних кампаніях кінця XVII – першої третини XVIII ст. Відзначався патріотизмом у ставленні до України і українського народу, підтримував автономістичні дії гетьмана Павла Апостола, за що побував у 1723 – 1725 рр. в ув'язненні у Петропавлівській фортеці. Правда, перед тим, у 1710 р. завершив літопис «Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана Запорожского с поляки... Року 1710», відомого як «Літопис Г. Граб'янки». Не вдаючись до аналізу змісту твору, наголосимо, що він мав українсько-патріотичний характер, чим завоював велику прихильність автономістично налаштованої козацької старшини. Літопис почали активно переписувати і до кінця XVIII ст. він існував у багатьох списках й насамперед на території Гадяцького полку. Цьому сприяло й те, що протягом 1729 – 1739 р., аж до своєї смерті від поранення, Г. Граб'янка обіймав посаду полковника Гадяцького полку та сприяв поширенню свого твору. Саме один з списків літопису Г. Граб'янки і було надруковано у Києві в 1853 р. під назвою «Летопись Григория Грабянки». Допускаємо, що один з списків або надрукований варіант літопису Граб'янки міг бути в бібліотеці П. Драгоманова, але безперечним є те, що про нього знали як у повітовому місті Гадячі, так і в губернському центрі Полтаві.

Такими були оточення і обстановка, в якій виростав Михайло Драгоманов, формувалася його особистість, уподобання до тих чи інших занять. Саме вони часто стають справою всього життя людини, що напевне сталося і з Михайлом Драгомановим. **Зацікавленість історією посилилася у М. Драгоманова під час навчання в Полтавській першій гімназії (1853 – 1859), де вчителями працювали високо освічені педагоги.** Особливе враження на молодого гімназиста справив викладач історії своїми знаннями і ліберальними методами навчання. Під його впливом М. Драгоманов захопився римською історією з її визначальним впливом на долю всього світу. З захопленням читав у перекладі твори Гомера та «Історію Греції» Жілліса й одночасно самотужки вчив латинську мову для ознайомлення з працями стародавніх авторів.

У п'ятому класі (1858 р.) на М. Драгоманова незабутнє враження справив, як писав пізніше він сам, новий вчитель історії

Олександр Стронін. Колишній (1848 р.) випускник філософського факультету Університету св. Володимира у Києві спочатку працював учителем у Кам'янець-Подільській, Новгород-Сіверській, а потім і в Полтавській гімназіях. У своїй науково-історичній праці дотримувався соціологічного напрямку досліджень, а в просвітницькому – демократичних методів. О. Стронін був активним учасником суспільно-політичного життя держави наприкінці 50-х років, коли пожвавилось громадське і політичне життя в зв'язку з підготовкою до відміни кріпосного права.

Вчитель О. Стронін ознайомив гімназиста з творами О. Герцена, переконав у необхідності знання іноземних мов, необхідних для читання політичних та історичних праць, формування гуманістичного та ліберального світоглядів. Такі настанови виявилися настільки дієвими, що пізніше М. Драгоманов завдяки знанню іноземних мов досконало знав досягнення європейської літератури, історії, політики, міг творити власні теорії, висувати власні ідеї, концепції, які були на рівні кращих європейських стандартів і не завжди зрозумілі сучасникам. Саме зі спілкування з вчителем історії О. Строніним і започаткувався інтерес гімназиста М. Драгоманова до суспільних форм життя народу.

З п'ятого класу гімназії М. Драгоманов активно вивчає в перекладі Шлоссера (Історію XVIII ст.) Маколея, Прескота і в оригіналі – Гізо. Серйозно зайнявся вивченням німецької мови. Одночасно він вів гімназичний рукописний журнал, де публікувалися статті гімназистів [5].

Ще у ранні роки в М.П. Драгоманова сформувалося глибоке почуття справедливого і толерантного ставлення до людей, бажання розібратися у їхніх вчинках і при потребі допомогти. У цьому випадку він брав приклад з визначного педагога і громадського діяча М.І. Пирогова, який врятував його від виключення в 1859 р. з останнього класу гімназії, коли він у пориві юнацького максималізму обізвав виховника гімназійної бурси нехорошим словом. Педагогічна рада гімназії за поданням виховника, який вже й сам не радий був цьому, ухвалила рішення про виключення претендента на золоту медаль М. Драгоманова з навчального закладу. Це закривало перед талановитим юнаком двері всіх університетів. На захист М. Драгоманова виступили його однокласники й звернулися з проханням до попечителя Київського

учбового округу М.І. Пирогова, який порадив педагогічній раді гімназії виключити М. Драгоманова за власним бажанням, що давало йому змогу поступати в університети [6]. Після успішного екзаменаційного випробування М. Драгоманов у 1859 р. став студентом Університету св. Володимира. Ці дії товаришів і М.І. Пирогова стали уроком на все його життя.

На проводах М.І. Пирогова після його звільнення з посади попечителя Київського учбового округу М. Драгоманов виступив з промовою, де від імені студентів університету заявив, що під впливом гуманного, демократичного правління попечителя округу в гімназіях почала стихати ворожнеча між вчителями і учнями, почалося взаєморозуміння між ними. Учні усвідомили, що при всіх своїх максималістських настроях необхідно поєднувати особисту свободу з повагою до себе та інших. Саме така зміна у свідомості учнівської молоді, завершив свою промову М. Драгоманов, і сталася під впливом гуманних та демократичних порядків, встановлених попечителем Київського учбового округу. Ця промова рельєфно виділила М. Драгоманова не тільки серед присутніх на врочистостях, але й серед всієї демократичної київської громадськості. Промову не дозволили друкувати в київських газетах, а ректор Університету св. Володимира отримав догану Міністерства освіти за те, що допустив її.

Прикметно, що сам М. Пирогов у своєму заключному слові згадав історію полтавського гімназиста, ті неприємності, які йому загрожували за непродуманий вчинок, і завершив свою промову знаменитими словами, які виражали все педагогічне кредо великого людинолюбця: «буду щасливий тим, що коли й не довів ще ні одного з вас до справжнього щастя, то принаймні, ні одного не зробив, по моїй волі, нещасливим» [7]. Зрозуміло, що така підтримка визначної особистості вселила у 20-літнього юнака впевненість у правильності своїх дій, спрямованих на захист правди й доброго імені людини.

З таким же пристрасним правдолюбством виступив М. Драгоманов на захист М. Пирогова від несправедливо гострих звинувачень того М. Добролюбовим у допуску фізичних покарань учнів у навчальних закладах, хоч у власних педагогічних творах він виступав проти них. Вже у цьому випадку виявилась та характерна особливість діяльності М. Драгоманова, що принесла йому пізніше всесвітню славу. Це розгляд і вирішення проблеми не ізольовано, а

у взаємозв'язку з іншими проблемами як у змістовному, так і в часовому вимірах. У своїй статті в ж. «Русская речь» (1861. – № 54) він, між іншим, зазначав, що М. Пирогов заслуговує на велику шану вже тим, що врахував ставлення до цієї проблеми у сім'ї та підкорився рішення педагогічної колегії. М. Драгоманов наголошував, що коли вживати відповідні «Правила» законно, то фізичні покарання учнів фактично зводяться нанівець. В цій фразі вже видно майбутнього мислителя, який виступав за законне вирішення наявних проблем, а не вдаватися до екстремальних методів. Права наша сучасниця Р.П. Іванова, коли віднесла М. Драгоманова до числа тих народолобців, які, за словами О. Герцена, захистили Росію, вчинили історичну місію [8]. Приклад діяльності всесвітньо відомого вченого і педагога М. Пирогова став тією внутрішньою основою, на якій формувався гуманізм майбутнього видатного мислителя і вченого М.П. Драгоманова.

На історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1859 – 1863) Михайло Драгоманов остаточно сформувався як професійний історик і громадський діяч.

У стінах університету Михайло Драгоманов зацікавився історією античності, що не було випадковим явищем. Київ на той час мав глибокі традиції у вивченні та популяризації античності, які сформувались у славнозвісній Києво-Могилянській академії XVII – XVIII ст. Під впливом київських вчених у XVIII – на початку XIX ст. існувала навіть «українська античність» в духовній культурі України, коли античні ідеї, образи, поведінка дійових осіб стали у ній невід'ємними і визначальними. До того ж, південна частина України входила в сферу безпосереднього впливу античного світу, що не могло не зацікавити молодого вченого. Крім того, відміна кріпацтва у 1861 р., інші кардинальні зміни в суспільстві змушували думаючу інтелігенцію шукати відповіді на ці животрепетні питання на прикладі минулого.

Після закінчення університету в 1863 р. М.П. Драгоманов був залишений на кафедрі загальної історії. Цього ж року він одружується з своєю землячкою Людмилою Кучинською (1842 р.н.), з якою був знайомий ще з дитячих років. Наступного року в подружжя народжується дочка Лідія. У зв'язку зі смертю батька та необхідністю допомогти молодшим братові та сестрі мусив піти працювати учителем географії Другої київської гімназії,

не полишаючи й наукової роботи. На базі своїх публікацій з римської історії захистив у 1864 р. дисертацію на право викладання в університеті та отримання в майбутньому, після подання у визначений термін та успішного захисту дисертації, наукового ступеня кандидата [9]. Для поглиблення знань його відправляють в наукові відрядження в західноєвропейські університети, де буяло наукове життя. Одночасно з цим М.П. Драгоманов пише свої перші наукові праці з історії Римської імперії й серед них «Император Тиберий» (1864), «Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого» (1865) та інші.

Римська історія, якою так захоплювався М. П. Драгоманов, багато в чому базувалася на досягненнях історії грецької, що мала понад тисячолітню давність. Її мінойська та мікенська цивілізації заклали початок доісторичного періоду грецької історії, що тривав до XVII ст. до н. е., на останньому етапі якого відбулася Троянська війна греків і падіння Трої (1184 р. до н.е.). Саме з цієї війни увійшли в грецький епос міфологічні герої Геркулес, Ахіллес, Агамемнон та інші, пам'ять про яких не згасла у так звані темні віки, хоча якихось інших згадок про події цього часу не залишилося.

В «золоту добу» (VIII – IV ст. до н.е.) Греція фактично вибухнула своїми здобутками в різних галузях людського і державного життя. Тривалі війни з Персією за часів Кіра (558 – 529 рр. до н.е.), внаслідок яких Греція втратила свої східні провінції, епохальні перемоги на Марафонській рівнині (490 р. до н.е.), у Фермопільській ущелині та в Саламінській затоці (480 р. до н.е.) стали основою для панегіричного вивищення греків над персами, героїзації своєї сучасності. Вона продовжувалася, але вже в значно слабшій тональності, після підкорення Греції Македонією в 338 р. до н.е., а пізніше й Римом.

Магістерська дисертація М.П. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії і К.К. Тацит» була надрукована в 1869 р. у дев'яти номерах «Университетских известий» і відзначалась одним з найгрунтовніших аналізів рубіжних моментів європейської цивілізації на ранніх етапах її розвитку. В 1870 р. він захистив магістерську дисертацію. На відміну від своїх багатьох попередників М.П. Драгоманов відійшов від суто схоластичного погляду на античність, без виходу на широкі узагальнення і теоретичні висновки. Вже на початку своєї магістерської праці він

наголошує на тому, що історична наука не може не відобразити боротьбу інтересів національних, релігійних та політичних [10]. Вже в цьому вчений ілюструє комплексний підхід до вивчення проблеми, без якого не могло бути повноцінного її відображення. Одночасно М.П. Драгоманов наголошує на тому, що історичне пізнання завжди залежить від «філософії історії», яка, в свою чергу, залежить не тільки від самих ідеалів, але й від реальності їх реалізації на практиці [11].

Головний недолік праць античних авторів М.П. Драгоманов вбачав у некритичності їхньої методології, впевненості у залежності ходу історії від волі богів та долі. З такою ж критичністю ставився вчений і до переконань античних авторів у тому, що давні люди були щасливими, а нащадки поступово його втрачали [12].

М.П. Драгоманов у своїх студіях наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і в сучасному йому світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності. «В історії народів новоєвропейських, – переконував історик, – дійсно, змішуються і струмисьця цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни» [13].

Важливим етапом становлення М. Драгоманова як історика стало його трирічне (1870 – 1873) наукове відрядження до Європи, де він познайомився з багатющими духовними скарбами бібліотечних фондів Німеччини, Австрії та Італії. **Особливий вплив на молодого українського історика справили лекції знаменитого німецького історика, правника, філолога, дослідника римської історії Т. Момзена, який на початку ХХ ст. став Нобелівським лауреатом.** Фактично вся європейська історична наука про давньоримський період була під впливом цього визначного вченого, погляди якого руйнували наявну косність історичного мислення і багато в чому випереджали свій час. Сам будучи дипломованим істориком стародавнього світу, М.П. Драгоманов усвідомив глибину ідей Т. Момзена і методологічну прогресивність його дослідницького методу. Натхненний ідеями європеїзму з бажанням самому прилучитися до

кола істориків школи Момзена, М.П. Драгоманов і повертається до Києва в Університет св. Володимира. Тут відновлює читання лекцій як доцент університету, використовуючи при цьому порівняльний метод при аналізі історичних процесів на тих чи інших територіях Євро-Азійського континенту, що було явно новим у практиці навчального закладу.

Паралельно з науково-педагогічною роботою молодий історик поринає в кипуче національно-духовне життя Києва. Спілкується з радикально налаштованою студентською молоддю, висувається в одного з лідерів старої Київської «Громади», стає одним з найдіяльніших членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, бере участь у редагуванні газети «Киевский телеграф», має зв'язки з нелегальними народницькими гуртками, чим привертає до себе пильну увагу жандармерії. Його починають звинувачувати в політичній неблагонадійності, українському «сепаратизмі» і в 1875 р. звільняють з університету, внаслідок чого М.П. Драгоманов мусив емігрувати за кордон.

Ще до своєї еміграції М.П. Драгоманов у статті «Положение и задачи науки древней истории», надрукованій в «Журнале Министерства народного образования» (1874 р. №10), висунув оригінальні ідеї в аналізі становища сучасної йому історичної науки, використав порівняльний та інші наукові методи аналізу історичних та суміжних з ними праць. Молодий вчений відзначав вузькість джерельної бази древньої історії, яка майже до ХІХ ст. обмежувалася винятково даними з творів грецьких, римських та частково єврейських істориків. У результаті цього вся наука про давню історію зводилася практично до історії винятково римлян і греків, залишаючи осторонь життя підкорених ними народів.

Відзначимо, що подібні підходи до висвітлення історії окремих країн дожили й до сучасних часів. Зокрема, в університетах Англії до 1974 р. студенти вивчали лише «англійську» історію, нічого не знаючи, чи елементарно знаючи, історію тих же Ірландії, Шотландії, не кажучи вже про більш віддалені регіони Британії. Зрозуміло, що такі знання за своїм змістом виявлялися обмеженими і не висвітлювали всієї повноти та складності історії Британії.

У сучасних посібниках з історії Росії для вузів ми не знайдемо даних про ті країни і народи, які волею чи неволею

опинилися у складі Російської імперії. Складається враження, що нібито у ній не існувало ні грузинського, ні вірменського, ні татарського, ні башкирського ні багатьох інших народів після того, як вони були завойовані, насильно приєднані чи добровільно приєдналися до сильного сусіда. При цьому нав'язується думка, що Росія це і є власне колишня Російська імперія, а нині Російська федерація, затушовується той явний факт, що остання домоглася значних успіхів у всіх сферах життя завдяки використанню людських, економічних, духовно-культурних досягнень народів, що її населяли. Тим самим гіпертрофується роль одного народу в житті країни і применшується роль не титульних народів, хоча багато з них за своїм рівнем розвитку нічим не поступаються першому.

Але є й зворотний бік медалі, який полягає у відособленому відображенні історії унітарних країн. Зокрема, історія України подана в сучасних підручниках, за рідким винятком, без зв'язку з історією інших країн, забуваючи, що кожна країна проходить ті періоди та процеси, що мають місце й у сусідніх країнах чи народах. Виняток тут можуть становити тільки міждержавні воєнні конфлікти, але і вони зображуються однобічно, з позиції тієї держави, де проживає автор підручника чи наукової монографії.

Подібне спостерігалось і в давній історії «класичних» народів. Навіть уривкові дані про інші народи, наголошував М.П. Драгоманов, подавалися тільки у прагматичному зв'язку з походами Олександра Македонського, персидськими війнами та іншими знаковими подіями історії «класичних» народів. За своєю суттю вони були уривковими, неповними і в багатьох аспектах міфологічними, що зумовлювалося тільки частково збереженими даними про них «класичних» авторів. Такими вважав М.П. Драгоманов твори Калма Милетського, Ферекіда Сірського, Гекатея з Мілета, Скілакса з Каріанд, Геродота та інших істориків-географів.

Іншу перешкоду в історичних знаннях класичних авторів М.П. Драгоманов пов'язував з незнаннями ними мов «некласичних» народів. Справа стала поліпшуватися тільки тоді, коли серед «класичних» вчених почали з'являтися люди зі знанням не тільки грецької мови, але і мов тих народів, з яких вони походили. Серед них М.П. Драгоманов виділяв єгиптянина Манефона, вавилонянина Бероза, Менандра Ефеського та інших авторів, твори яких, хоч і справили певний вплив на «класичних»

істориків-географів, але не могли докорінно змінити їхні погляди на історію сусідніх народів. А вона за своїм геополітичним значенням і розвитком могла не поступатися, а то й випереджати досягнення греко-римської історії. Як приклад М.П. Драгоманов наводив досягнення східних народів у обробці металів, системі обрахунків, створенні азбуки й т.п., що перевершували греко-римські досягнення. Але про них класичні автори почали писати вже тоді, коли великі культурні центри Передньої Азії, а також еліно-східні поселення вже лежали в руїнах, що не могло не позначитися на повноті та достовірності їх описів [14].

Сучасні історики наголошують на важливому значенні персько-грецьких війн у формуванні в суспільній свідомості почуття грецької ідентичності та протилежної йому ідентичності чужинця у вигляді варвара. Тривалий час «класична» поезія греків не розділяла героїв на своїх та чужих, оспівувала їх нарівні. Той же Гомер прославляв як грецьких, так і троянських героїв як рівних один одному за надприродними силами.

Греки та й пізніші римляни вважали твори Гомера (середина XVIII ст. до н.е.) «Ілліада» та «Одіссея» оригінальним витвором генія цього автора, подібного якому до нього не існувало. Такої ж думки дотримувалися й пізніші «класики». Світло на першість Гомерової героїки пролили глиняні таблички з бібліотеки палацу царя Стародавньої Асирії Ашурпаніпала в Ніневії, віднайдені у 1872 р. Нам невідомо чи знав про них М. П. Драгоманов коли писав свою статтю, але їх зміст підтверджує теорію вченого, що кожен народ чи країна мали свого попередника. Зміст прочитаного з глиняних табличок «Епосу про Гільгамеша» свідчить про його набагато глибшу давність від творів Гомера, що могла сягати III тисячоліття до н.е. Бібліотека Ашурпаніпала була збудована в останній чверті VII ст. Текстуальні аналогії в «Епосі про Гільгамеша» та «Іліаді» Гомера вказують на вплив першого на зміст другого творів, що свідчить про передачу його змісту багатьма поколіннями неграмотних співців наступними поколіннями людей.

У творчості Геродота (484 – 424 рр. до н.е.) все частішали сюжети про спільну мову давніх народів. У працях Есхіла (525 – 456 рр. до н.е.) та його сучасників чітко видно протиставлення греків чужинцям. У трагедії «Перси» Есхіл зображує цивілізованих персів тільки хвалькуватими, зарозумілими, позбавленими будь-

яких законів чужинцями на відміну від мудрих, хоробрих і вільнолюбивих греків. Подібне ставлення греків поступово переносилося й на інші народи (фракійців, македонян), які за рівнем розвитку не багато чим поступалися елінам. Вже за Платона (424 – 347 рр. до н.е.) існував стереотип вищості всього грецького над чужим, негрецьким, що з часом передалося й римлянам [15].

Одну з головних причин такого ставлення древніх греків і римлян до себе та чужинців М.П. Драгоманов убачав у міфологізації попередньої історії не тільки власне Греції та Риму, а й всього класичного світу. Поряд з міфологізацією негативну роль у достовірності та повноті класичної історії відігравали й суттєві пропуски у зображенні як власної культури, так й культури тих народів, які входили до сфер впливу Греції і Риму. Особливу увагу звертав М.П. Драгоманов на зміну зовнішньої ситуації після знаменитих походів Олександра Македонського в Азію. Коли створена ним імперія почала розпадатися на окремі державні утворення, то грецькі автори, зауважував М.П. Драгоманов, якщо не втратили повністю інтерес до них, то значно його послабили. Таку ж особливість виявив М.П. Драгоманов навіть у знаменитих працях римського історика Таціта (бл. 55 – 120 рр. н.е.) «Історія» в 14 книгах та «Аннали» в 16 книгах. Головну причину цього явища молодий вчений справедливо вбачав у неоднаковій увазі грецьких й римських авторів до зовнішньої та внутрішньої історії.

М.П. Драгоманов підняв і розглянув проблему співвідношення об'єктивності в історичних й політичних творах та уподобаннях світогляду читача. Доводив, що книги, зміст яких цікавив сучасників, мали більшу живучість і збереженість ніж ті, що менше їх цікавили. Саме цією причиною він пояснював і той факт, що навіть знаменита «Політика» Арістотеля (384 – 322 рр. до н.е.), в якій він аналізував політичний лад до 255 міст і держав, не була належно оцінена його сучасниками, внаслідок чого опинилася на певний час у напівзабутті. І тільки через деякий час грецькі та римські історики і правники почали цікавитися тим, що від неї залишилося. Їхній інтерес до книги мав чисто прагматичний характер, зумовлений необхідністю вироблення кодексу законів Римської імперії [16].

Констатуючи неповноту попередньої історії «класичних» народів, М.П. Драгоманов підкреслював особливу значущість в її усуненні предметів монументальної палацової культури.

Простежує перетворення звичайного любительського збиральництва залишків будинків, палаців, колон, статуй, дощок з різними написами й т.п. матеріальних джерел у сферу зацікавленості вчених. У результаті таких змін, наголошував вчений, майже в кожному місті були створені музеї, в яких й експонувалися матеріальні пам'ятки історії. Внаслідок необхідності пояснення цих предметів й з'явилася, зазначав М.П. Драгоманов, наука про «древності». Значущість матеріальних пам'яток вчений вбачав у достовірності свідчень про епоху, державність, осіб, бенкетів і багато чого іншого у час їх створення. Звідси виходила і його зацікавленість у найшвидшому виданні археологічних збірників, що готувалися до друку під редакцією Сальо у Парижі. Тобто, М.П. Драгоманов перебував на вістрі сучасної йому археологічної науки в Західній Європі, що в той час почала бурхливо розвиватися. Звичайно, доказова база у таких збірниках була досить слабкою в порівнянні з нинішньою. **Але заслуга М.П. Драгоманова полягала насамперед у тому, що він одним з перших звернув увагу сучасних йому українських істориків на перспективність археологічної науки.**

Ще напередодні зацікавленості М.П. Драгоманова греко-римською класикою в Російській імперії активізується любительська археологія. Знахідки скіфських та античних пам'яток стали основою для створення археологічних музеїв у Миколаєві (1806), Феодосії, Керчі, Одесі. Організуються Одеське товариство історії та старожитностей (1839), Російське географічне товариство в Петербурзі (1848), Археологічна комісія в Петербурзі (1859). У 1862–1863 рр. розкопано курган Чортонлик біля Нікополя, велися розкопки інших курганів, а також античних міст Ольвії, Пантикапеї, Тіри тощо.

Напевне, що окремі результати цих археологічних досліджень були відомі М.П. Драгоманову з тогочасних публікацій і він використав їх при аналізі греко-римської археологічної спадщини. Тим більше, що у своїх наукових пошуках молодий вчений виходив за вузькі рамки власне Греції та Риму, а досліджував й ті регіони, що були у сфері їх впливу. А Крим і Північне Причорномор'я в різний час становили залежну від греко-римського світу територію.

М.П. Драгоманов розкрив поетапність становлення європейської науки про давнину. Її витоками вчений вважав

потребу в розшифруванні тих незрозумілих знаків і текстів, що містилися на матеріальних пам'ятках єврейського, халдейського, єгипетського та іншого походжень. При цьому показував послідовність цього процесу, починаючи з XVII ст., коли німецький мовознавець Атанасіс Кірхер висунув припущення про таємничість та символічність єгипетських ієрогліфів. І тільки завдяки ідеї датчанина Цега про фонетичний елемент в єгипетських ієрогліфах і віднайденому в 1799 р. на Розетському камені напису давньоєгипетською та давньогрецькою мовами, зазначав молодий історик, й відбулося розшифрування французом Шамполіоном єгипетського письма. Таким чином, як вважають вчені й до останнього часу, Шамполіон став засновником єгиптології [17].

М.П. Драгоманову належить велика заслуга в ознайомленні читачів Російської імперії з послідовністю становлення санскритської та інших писемностей, які мали величезне значення для поглибленого вивчення давньої історії різних народів Азії. Пов'язуючи її зародження з віднайденим в 1761 р. й розшифрованим і опублікованим в 1871 р. у Парижі давньоіранським релігійним кодексом Зендавеста, який приписують Заратустрі, М.П. Драгоманов проаналізував всю основну тодішню німецьку, англійську та італійську монографічну літератури, що свідчить про фундаментальність підходів вченого до вирішення назрілої наукової проблеми. Крім того, М.П. Драгоманов не обмежувався аналізом тільки відповідних монографій, але ознайомився й зі змістом статей з цієї проблеми, що виходили в європейських країнах різними мовами. На основі своїх досліджень вчений наголошував, що на другу половину XIX ст. до грецької, римської та єврейської літератур прилучилися ще й санскритська, єгипетська та давньоіранська, у результаті чого поглибилися і розширилися знання про давній період євро-азійської історії.

Оригінальні підходи застосовував М.П. Драгоманов у доповненні давньої історії класичних народів новою галуззю історичної науки. Молодий вчений звернув увагу читачів на виявлення в Ассирії, Вавилонії, Греції, Італії цілого ряду предметів грубої обробки, які могли бути знаряддями праці чи побутовими речами «диких» або «класичних» народів. Тут вчений робить припущення, що ще перші трактувальники цих важливих предметів допускали їх належність далеким предкам як народів «диких», так і народів цивілізованих. Якщо зараз це твердження не викликає в

істориків ніяких сумнівів, то у вчених першої половини ХІХ ст. вони переважали. Тому й вважалося, що відносити ці грубо виготовлені речі до історії тодішніх цивілізованих народів було б неправильно. М.П. Драгоманов на підставі таких пам'яток робить висновок про те, що й найбільш цивілізовані нації пройшли період «дикості».

Для підтвердження своїх висновків М.П. Драгоманов наводить дані про матеріальні сліди печерної людини в різних місцях Італії, Греції, на Сицилії тощо, які безперечно свідчать про низький рівень її життя та відносин з іншими членами племені. Характерними рисами таких людей були використання кам'яних знарядь праці, відсутність вогню, поїдання сирого м'яса і людодство. До речі, й сучасні археологи підтверджують останній факт, правда, тільки для певних регіонів і певних стадій людського суспільства. Висновки вченого безперечно привернули увагу й освіченої частини української громадськості, яка почала задумуватися й про далеких предків українців.

При аналізі періодів розвитку греко-римського світу з їх найдальшими периферіями М.П. Драгоманов широко вживав порівняльний метод, що не було характерним для вчених київської античної школи. Він спростовує досить поширену на той час думку, що стародавні народи мали такий же рівень розвитку як і сучасники Перікла та Цезаря. Вчений пропонував відмовитися від традиційного дослідження історії в замкненому хронологічному порядку на прикладі життя не всього людства, або певної частини світу, а тільки привілейованих народів. Тому, коли для одних, продовжував вчений, настало ХІХ ст., то інші ще перебували на стадії первісного існування, а відповідно висловлює думку про доцільність переходу від історично-хронологічного до історично-культурного принципу оцінювання рівня життя народів [18].

У зв'язку з цим вчений пропонував виділити в науці про давнину відділ первісної культури. При цьому український вчений спирався на останні досягнення європейських наук – антропології, етнографії, філології, археології. Причому, якщо його сучасник англійський археолог, етнограф і природознавець Леббок Джон Мор – Евборі був прихильником природничо-історичного порівняльного методу дослідження культури, то М.П. Драгоманов став ініціатором застосування цього методу в історичній науці. Ймовірно, що на час підготовки статті М.П. Драгоманов вже знав

про відкриття у 1871 р. першої в Російській імперії палеолітичної стоянки поблизу с. Гінців Лубенського повіту Полтавської губернії, яка активно досліджувалася в наступні роки. Принаймні, така подія не могла залишитися непоміченою університетською професурою м. Києва.

Відаючи належне останнім досягненням європейських вчених у вивченні первісного світу, український історик наголошував на тому, що у своїй більшості вони виражалися у простому накопиченні фактичного матеріалу і тільки частково використовувалися у теоретичному осмисленні історії народів догрецько-римського періоду. Тому, наголошував М.П. Драгоманов, такими живучими залишалися старі оцінки їх минулого у працях «класичних» авторів, авторитет яких так і не був подоланий навіть скептицизмом нових вчених. У даному випадку М.П. Драгоманов виступає явним прихильником послідовного розвитку історичної науки в залежності від накопичення фактичного матеріалу. Причому вчений не виступав за відкидання чи ігнорування попередніх наукових досягнень, а ратував за органічне вмонтування їх у пізнавально-історичний процес. Тобто, у творчості українського вченого наявні ідеї про поступовість і послідовність історичного пізнання, при якому останні досягнення мають базуватися на попередніх наукових здобутках. Це те, що є актуальним і важливим й для сучасної історичної науки в її просуванні до все глибшого проникнення в історію людини, суспільства, держави.

Значну увагу приділяв М.П. Драгоманов визначенню достовірності відображення історії різних народів. При цьому вчений звернув увагу на панівну на той час «філософію історії», за якою народи переживають ті ж фази, що й біологічні організми, молодості та старості. Ця теорія була настільки живучою та поширеною, що її основи не могли захитати ідеї позитивістської школи англійського філософа Герберта Спенсера, засновника філософії розвитку. Аналізуючи причини такого стану історичної науки, український вчений називав серед них суб'єктивність давніх авторів у зображенні історії древніх народів, які відображали ставлення до неї їхнього соціального чи суспільного оточення. У даному випадку М.П. Драгоманов виступає вже не як чисто історик, а як соціолог, звертаючи особливу увагу на вплив на людське пізнання соціальних методів.

Для вивчення глибинності хибних уявлень про давню історію народів М.П. Драгоманов використовує як історіософські, так й психологічні підходи. На його думку їх основна причина полягала у евгемеризмі, перетворенні старих релігійних міфів у історичні перекази про давні часи тих чи інших народів. Саме цим пояснює М.П. Драгоманов можливість введення в історію міфічних особистостей або навіть окремих періодів минулого життя різних народів. Особливе поширення недостовірних повідомлень з'являлося тоді, підкреслював М.П. Драгоманов, коли вони проходили через сприймання іноземцями, хоча б тими ж греками чи римлянами. І тільки прочитання клинописних написів, порівняння їх з давньою міфологією дозволили довести легендарність багатьох осіб і періодів первісної історії «некласичних» народів [19].

Подібну роль у зародженні та стійкості хибних історичних поглядів відіграли перебільшені уявлення про роль жерців у історії Давнього Сходу, вважав М.П. Драгоманов. Розвиваючи свою думку, вчений наводив приклади, коли «класичні» автори писали після того, як у ряді древніх держав відбулися своєрідні жрецькі революції, в результаті яких значно посилилася роль жерців у житті країн. А після втрати ними державної незалежності стали в очах людей представниками не тільки національної культури, але й колишньої національної держави. Саме тоді вони й сформували, на думку українського вченого, гіпертрофовану уяву суспільства про значущість жерців у житті суспільства, право у потойбічному світі судити правителів Єгипту. А, оскільки, у свідомості древніх мислителів лежала ідея циклічності розвитку суспільства, то такі уявлення через книги Геродота, грецького історика Діодора Сицилійського (автора 40 книг з всесвітньої історії), єгиптянина Манефона «Історія Єгипту» в трьох частинах переходили у творчість ранньомодерних авторів, які, наголошував М.П. Драгоманов, при всьому своєму раціоналізмі та скептицизмі в поясненні історії країн Давнього Сходу та Єгипту на перше місце замість царів ставили жерців. Навіть пізніші філософи, наголошував М.П. Драгоманов, настільки перейнялися виведеними попередниками законами про існування в історії віків дитинства, юності, зрілості та старості, що стало можливим виникнення штучно створених таких систем історії, як це частково спостерігалось у філософії науки Гегеля. Правда, тут же вчений

зазначає, що ідеї Гегеля широко впливали й на історичні праці його сучасників та пізніших авторів [20].

М.П. Драгоманов вивчає також глибинні причини неповноти та хибності свідчень «класичних» авторів про історію власних та інших народів. Поряд з історико-філософською ідеалізацією минулого і песимістичним ставленням до сучасності він називає ще й політичну та національну заданість односторонності таких авторів. Їх, вважав мислитель, найбільше цікавили воєнні сторінки минулого, а внутрішнє життя залишалося поза їхньою увагою, через що неможливо уявити перехід давнього світу в новий.

М.П. Драгоманов розвиває ідею про винятковість світобачення давніх авторів та критичне ставлення до нього в ХІХ ст., започатковане ще в його попередній роботі «Вопрос об историческом значении Римской истории» (К., 1869). Мова йде про появу в історичній літературі праць, які все більше піддавали сумніву твердження класичних авторів про деякі сторони суспільного життя давніх греків і римлян. Але ці нові тенденції не могли стати об'єктивними, підкреслював М.П. Драгоманов, поки залежали від політичних чи національних цілей нових авторів.

Для досягнення об'єктивності в історичному відображенні життя суспільства М.П. Драгоманов пропонував вивести закони суспільного розвитку, як це мало місце в природничих науках. Фактично М.П. Драгоманов став першим серед молодих вчених прихильником застосування соціологічних методів дослідження суспільних процесів. Ці пропозиції вченого перегукувалися з ідеями його гімназійного наставника О.І. Строніна, який на цей час займався розробкою соціологічних методів у науці й мав у цьому серйозні досягнення [21]. Спираючись на досягнення попередників і сучасників, молодий вчений ставив перед новою наукою два основні завдання. Перше з них полягало у виробленні історією таких же точних законів, що існували в інших науках, друге – у підвищенні їх практичної значущості. Для цього вчений пропонував насамперед класифікувати історичні явища по видах і родах, замінивши стару географічно-хронологічну систему новою – логічною, що дозволяло виявити їх істотні ознаки й згрупувати в окремий ряд.

М.П. Драгоманов ставив на порядок дня відповідність дій державних чи політичних діячів законам історичного розвитку. Це

те, на що мало звертають увагу й сучасні діячі. Тобто, **М.П. Драгоманов став одним з засновників вчення про практичну значущість історичних знань в поступальному розвитку суспільства.**

Одним з перших у європейському світі М.П. Драгоманов застосував порівняльно-історичний метод дослідження життя давніх і сучасних йому суспільств, які перебували на різних рівнях розвитку. Такий дослідницький метод був корисний як для нової, так і для давньої історії, оскільки дозволяв заповнити ті лакуни, які не можна було уявити внаслідок відсутності необхідних даних. Спираючись на соціологічне вчення англійського історика і соціолога Г.Т. Бокля (1821 – 1862), М.П. Драгоманов закликав сучасних йому дослідників базувати свої висновки на серйозних наукових монографічних працях не тільки з суспільствознавства, але й суміжних з ним наук [22]. Вже у своїй ранній праці М.П. Драгоманов продемонстрував перевагу соціологічного методу дослідження історії над чисто оповідальним, основи якого заклали такі видатні мислителі XIX ст., як французький філософ і соціолог О. Конт і англійський історик та соціолог Г.Т. Бокль, послідовником яких був у Російській державі О. Стронін. **В історіософському сприйнятті історії М.П. Драгоманов перебував на рівні останніх соціологічних досягнень європейської науки.**

Причому він не завжди погоджувався з вченнями ні О. Конта, ні Г. Бокля, демонструючи власне бачення шляхів аналізу історії на принципах позитивізму. Ще у своїй магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» молодий вчений не погоджується з тим, що О. Конт зводив історію науки, всі явища історичного життя винятково під «рубрику теологічну, метафізичну і позитивну, які без натяжок не можуть пояснити всі явища життя політичного і соціального» [23]. Так же як і при пізнішому аналізі метода Г. Бокля М.П. Драгоманов схильний був пояснювати історичне життя народів причинно-наслідковими зв'язками.

Значне місце у науковій діяльності М.П. Драгоманова належало історії України, причому в безпосередніх зв'язках з сусідніми державами. Історичні статті М.П. Драгоманова були особливо важливими в умовах, коли, як зауважував Б. Грінченко, українська історична наука була пригнічена, а замість неї панувала

офіційна імперська історіографія, що пропагувала ідеї «єдиної, неділимої Росії» та заперечувала існування українського народу як окремої національної спільноти. Цілком слушно педагог і публіцист наголошував на низькій історичній свідомості українців, які не знають справжньої своєї історії тому, що українські історики не спромоглися її створити, а усні перекази у формі пісень, дум, легенд все більше зникали і вже були не в змозі відтворити все її багатство та особливість. Взагалі в цьому Б.Д. Грінченко мало чим відрізнявся від М.П. Драгоманова, який не тільки відзначав це у своїх працях, але по-можливості намагався заповнити цю прогалину у вітчизняній історичній науці. Відома дискусія між Б.Д. Грінченком і М.П. Драгомановим демонструє різні погляди двох громадсько-політичних діячів на різні аспекти вітчизняної історії [24], але показує й їхню однакову занепокоєність незадовільним станом історичної науки в Україні, та її роллю у формуванні національної свідомості українців. Саме у цьому й збігалися думки двох українських патріотів, які мали тільки певні відмінності у досягненні поставленої мети.

Як історик України М.П. Драгоманов заявив про себе у своїй книжці, як зазначав сам автор, «Про українських козаків, татар та турків» (1876). На відміну від попередніх публікацій про римську історію, М.П. Драгоманов постає у ній як людина залюблена у висвітлювану тематику, близьку йому по духу і по крові. Простота і дохідливість викладу матеріалу вказують на те, що вчений бажав донести свої думки про взаємини українського народу з сусідніми народами до найширших мас українців. Це була тематика, підтримувана російським урядом тільки у показі відсічі православного світу агресії войовничого ісламізму і не підтримувана у висвітленні особливої ролі в цих знаменних подіях українського народу, існування якого він не визнавав. Такою постановкою питання М.П. Драгоманов відстоював і власну позицію щодо багатовікової історії українців як окремого етносу та його важливого місця серед інших народів. Непересічною для українського читача була й заява М.П. Драгоманова на початку книги про те, що земля, де тепер живуть люди, «здавна звалася Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю тепер зовуть Московщину». **М.П. Драгоманов як історик став попередником теорії М.С. Грушевського про окремішність української історії від російської.** Своїми поглядами на тяглість

української історії М.П. Драгоманов різко виділявся серед сучасних йому істориків, у тому числі й від М.І. Костомарова. Разом з тим М.П. Драгоманов відстоює право українців на свою мову, заявляючи, що вони споконвіку говорять мовою, якою написано книгу, тобто, українською. Така думка вченого йшла врозріз з політикою російського уряду, спрямованою на подавлення й заборону української мови, культури, духовності, освіти.

Наукова праця М.П. Драгоманова пронизана образами народної пісенної творчості, яка зберегла і донесла до сучасників героїку і трагізм давньої української історії. Цьому багато в чому сприяла його спільна робота з В. Антоновичем по упорядкуванню та виданню збірки «Історичні пісні малоруського народу» (1874 – 1875). Як бачимо, в 1876 р. М.П. Драгоманов займає вже чіткішу національну позицію у порівнянні з попереднім роком, що було зумовлено не стільки можливостями висловлювати думки щодо власного народу, скільки, на наш погляд, поживленням національно-духовного життя в Україні та посиленням його утисків царським урядом.

При висвітленні теми про українських козаків, татар та турків М.П. Драгоманом звертав важливу увагу на природно-географічне середовище їхнього мешкання. Це та особливість українського життя, яка дозволяла читачу уяснити одну з багатьох причин появи українського козацтва та історію всього народу. Відзначаючи природні багатства українських земель, вчений наголошує, що вони тільки тоді можуть дати бажане для проживання людей багатство, коли ніхто не буде їх грабувати чи перешкоджати їхній праці, стабільно жити на певній території та мати відповідні порядки, а також володіти добрими науковими знаннями.

М.П. Драгоманов бачить давніх українців людьми європейського світу, чому сприяло їх географічне розташування та легкість морського і річкового сполучення з Європою, що було основним способом пересування. Крім того, на думку вченого, українці могли запозичувати кращі матеріальні та духовні надбання Греції та Риму, чії колоністи селилися над Чорним морем. Саме у відмінності осілого землеробського способу життя українців і давніх степових племен М.П. Драгоманов вбачає причину нападів останніх на давнє українське населення, навіть тоді, коли вже, як зауважував вчений, про нього «писали в книгах» [25]. Такий вислів автора вказує на те, що вчений добре знав «Повість временних літ»,

де вперше вміщена згадка про «Україну» та, напевне, й інші літописи. А твердження про те, що тодішні українці жили там, де й сучасний «український народ» дозволяє вважати **М.П. Драгоманова засновником теорії безперервного етногенезу українців з прадавніх часів. У 70-х роках ХІХ ст. М.П. Драгоманов заклав підвалини науки про етногенез українців**, які в тодішніх умовах не могли бути розвинуті та не визнаються й окремими сучасними істориками.

Можливо, саме під впливом М.П. Драгоманова розвинувся інтерес до антропології та етнографії українців у його земляка з Пирятинського повіту Полтавської губернії Ф.Вовка (Волкова) (1847 – 1918), який один час навчався в Університеті св. Володимира, брав участь у роботі «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873 – 1876), а потім внаслідок урядових переслідувань за участь в українському національному русі мусив у 1879 р. емігрувати до Франції. Найімовірніше, що обидва історики, залюблені в свій народ, були знайомі ще в Києві, коли М.П. Драгоманов й В. Антонович готували до видання збірку українських пісень. Відомо, що Ф.К. Вовк разом з М. Ляхоцьким, С. Подолинським, О. Черепакініним допомагав М.П. Драгоманову заснувати друкарню у Женеві, де й почалося видання збірника «Громада». **Перебуваючи під впливом М.П. Драгоманова, Ф. Вовк розвивав його ідеї в етнографії та антропології.**

Розгляд вітчизняної історії базувався у М.П. Драгоманова на кращих здобутках історичної науки з власною інтерпретацією багатьох її положень. **Основні висновки М.П. Драгоманова в царині історії України відповідають рівню сучасної історичної та інших наук з незначною кореляцією у бік їх повноти.** Дотримуючись етнічної поетапності розвитку українського народу, вчений наголошував, що за часів слов'янства йому доводилося безперервно боротися з агресією степових племен хазар, печенігів та половців, і в кінцевому підсумку перемагати їх.

Новий етап в історії українських земель вчений пов'язував, до речі, як й сучасні історики, за невеликим винятком, з навалою татар. Саме татар, а не монголо-татар як це прийнято в історичній літературі. Всупереч політиці російського уряду другої половини ХІХ ст., спрямованої на невизнання української нації та її історії, М.П. Драгоманов наголошує, що **«Південна руська земля» це не**

що інше як «Україна» [26], що в тодішніх умовах мало чітке антиімперське звучання. Одночасно воно є яскравим підтвердженням ідеї про безперервність етногенезу українців. У своїй основі вона була пізніше підтверджена на прикладі існування української мови та інших головних етнічних ознак народу А. Кримським, М.С. Грушевським, Ф. Вовком, С. Шелухіним, сучасними вченими Г. Півтораком, Л. Залізнякам, В. Балущком та іншими авторами [27]. Ідеї про автохтонність українців поширюються і в навчальних посібниках для студентів вищих навчальних закладів [28]. **Ідеї М.П. Драгоманова про етнічну тяглість українців набагато випередили свій час і стали співзвучними нашій епосі.**

Головну роль в історичній перспективності розвитку українського народу в порівнянні з кочівниками М.П. Драгоманов відводив їхньому осілому образу життя та заняттю землеробством, що відкривали кращі можливості для удосконалення технології виробництва і розширення наукових знань про різні сфери життя людини. Як і у всіх своїх працях з історії, М.П. Драгоманов чітко дотримується свідчень очевидців про литовську добу на території України. Згідно їхніх даних він відзначає в основному мирний характер встановлення влади Литви на українських землях, що базувалося на бажанні народу визволитися з під татарського панування і зберегти ті досягнення, які він мав за часів Київської Русі. При цьому наголошується на зміні правлячої династії в Україні, де запанували представники литовської династії, та в Московській державі, де стабільну владу тримали князі «київського роду». Визначення «князі київського роду» може свідчити про невизнання М.П. Драгомановим як запрошення на князювання в Русь іноземного князя Рюрика, так і започаткування ним нової князівської династії Рюриковичів. Не відповідала імперській ідеології й згадка М.П. Драгоманова про князювання в Московській державі «князів київського роду» без їх прив'язки до Рюриковичів, оскільки вона вказувала на її залежність від київських князів [29].

Суперечила офіційній ідеології й теза М.П. Драгоманова про те, що Україна й Білорусія у складі Литовської держави збулися татарського іґа ще до Куликовської битви 1380 р. Її сприйняття передбачала необхідність встановлення ролі цієї події у переможній битві московського війська з татарським військом на Куликовому полі. Ідеї М.П. Драгоманова про першість визволення з під

татарського іґа українських земель наштовхнула окремих сучасних істориків на глибшу розробку даної проблеми. Ця тема розкрита в монографічному дослідженні Ф.М. Шабульдо, де визначені не тільки сам перебіг битви литовсько-білорусько-українських військ на чолі з князем Ольгердом на Синіх водах у 1362 р. з татарами, але й її історичне значення у визвольній боротьбі східнослов'янських народів проти татарського владарювання [30].

М.П. Драгоманов дотримувався думки про миролюбивий початковий етап відносин між українцями і татарами, що дозволило нашим предкам спокійно заселити степові простори й вийти своїми селами до Чорного моря. А агресивність татар по відношенню до українців вчений пов'язує з підкоренням їх турками, що сприймається й сучасними істориками з незначними фактологічними поправками. В основі такої турецької агресії вчений вбачає релігійну нетерпимість до «невірних» християн, які заступили Туреччині всю Європу. Разом з тим, М.П. Драгоманов наголошує на тому, що в своїй релігійній нетерпимості турки не були поодинокими, так само думали і поступали раніше й християни по відношенню до людей іншої віри. У даному випадку видно послідовність М.П. Драгоманова у визначеності подібності етапів розвитку різних народів, доведена ним у праці «Положение и задачи науки древней истории». А безпосередній привід до перших нападів татар на Україну пов'язує з намовою їх на це московського царя Івана Третього [31].

Виявляючи велику обізнаність з фактичним матеріалом, М.П. Драгоманов звертає увагу саме на ключові моменти українсько-татарських відносин. Вони, на його думку, полягали у залежності України від міжнародних відносин держав, у вирішенні яких Україна не могла брати участі, а мусила поклатися тільки на власні сили при відсічі ворожої агресії. Щоб вижити в тих страшних умовах, наголошував вчений, українці самотужки організовували оборону ворогові, але й при цьому врятуватися від нього не могли. Дослідник наводить страшні приклади татарської сваволі, нелюдського життя українських бранців у татарсько-турецькому полоні. Для ілюстрації таких трагічних сторінок вітчизняної історії М.П. Драгоманов одним з перших вдається до цитування українських народних дум, які найповніше виражали біль і гіркоту людей з приводу наслідків майже щорічних набігів татарських орд на Україну.

Розробляючи українознавчу тематику, М.П. Драгоманов прагнув через відносини з Польщею та Росією визначити місце України на європейському континенті, причини її тяжкого національного становища та можливі шляхи виходу з нього. Цю проблему М.П. Драгоманов розглядав у ряді своїх праць і насамперед у ґрунтовній статті «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876)», написаній в еміграції наприкінці 70-х – на початку 80-х років. Тільки на початку ХХ ст. і в 1991 р. вона була надрукована окремою брошурою. Сам заголовок публікації свідчить про те, що М.П. Драгоманов розглядав перебування України у складі Російської імперії як «пропаший час», що не дав їй нічого позитивного.

На початку своєї роботи автор наголошує на необхідності знати минувшину України, щоб не повторити помилок у новітній період її історії. Значну роль в історії України відводить М.П. Драгоманов козацтву з його функціями захисту Вітчизни від чужоземної агресії. Причому в розумінні історика козацтво відіграло відведену йому історією роль і мусило поступитись своїм особливим місцем у суспільстві іншим станам після об'єднання України з Росією. У цьому плані вчений критикував істориків, які доводили європеїзаторську роль Москви в історії України, зокрема, її царя Петра I. Відкидаючи подібні твердження, М.П. Драгоманов одночасно був далекий і від ідеалізації часів Гетьманщини, наголошував на тяжкому становищі «простого чоловіка», торгівлі Україною можновладцями заради власних інтересів. У критичному ставленні до політики українських гетьманів після Богдана Хмельницького він солідаризувався з словами Тараса Шевченка:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної України?

Відзначаючи закономірність історичної необхідності захисту козаками своєї Вітчизни від ворогів, їх боротьбу за широкі політичні, соціально-економічні та культурні права, М.П. Драгоманов задається питанням, яке життя настало в Україні після її об'єднання з Росією. У своєму аналізі причин занепаду України вчений спирається на досвід західноєвропейських країн, з

їх передовим на той час суспільним ладом, кардинально відмінним від російського. «Не знайдеш тепер такого європейця, – наголошував Михайло Драгоманов, – котрий би не думав, що без волі народу, а при царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може правитись самими чиновниками, котрий згори наставляє самовольний цар» [32]. Вже з цих слів ученого видно, що одну з причин занепаду України він покладає на відсталість державної системи царської Росії, яка, по-суті, зруйнувала ті елементи народоправ'я, що існували в Україні за часів Богдана Хмельницького.

Наводячи окремі договірні статті 1654 р. між Україною та Росією, М.П. Драгоманов вказує на їх недосконалість. Вона виявлялась насамперед, на його думку, в тому, що ті забезпечували права тільки козаків, старшини, шляхти, духовенства, а селянину залишали «должность обыкную отдавать, как и прежде сего». Тобто, статті закріплювали соціальну нерівність між людьми, що стало основою її дальшого поглиблення. Недоліком цих статей вважав М.П. Драгоманов було і те, що вони стосувались не всіх українських етнічних земель, а тільки території по р. Случ, куди поширювалась влада козаків. Одну з головних причин поглиблення соціальної нерівності між українським населенням М.П. Драгоманов убачав у прагненні козацької старшини затвердити за собою у договорі України з Росією права на маєтності, луки, ліси, інші природні багатства. Тобто, з початку існування союзу двох держав створювались передумови для відродження тих порядків, які існували за Польщі і проти яких козаки повстали.

М.П. Драгоманов підкреслював і прогресивні елементи суспільного устрою України, зафіксовані у Березневих статтях 1654 р. Вони вбачались ним насамперед у забороні «стороннім людям» втручатись у внутрішні справи України, виборності органів управління, існуванні власної судової системи тощо. Відзначаючи недосконалість статей, вчений разом з тим наголошував на їх близькості до англійської Хартії про вольності 1215 р., з якої і почалось удосконалення державної системи Англії, що вивело її в одну з найпередовіших держав Європи. Березневі статті одночасно передбачали той шлях розвитку України, за яким йшли й новітні європейські держави, та кардинально відрізнялись від московських порядків [33].

М.П. Драгоманов наголошував, що ліквідація тих демократичних порядків, що існували в Україні перед її приєднанням до Росії, стала можливою тільки завдяки впливовості застарілих «порядків московського царства».

Підводячи підсумок свого аналізу проблеми, Михайло Драгоманов відзначав, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські» [34].

Оригінальною є думка М.П. Драгоманова про роль народних дум у житті українського суспільства. Він вважав, що, якби не позаписувані раніше історичні пісні та думи, то багато б людей так і не знали хто їхні батьки, чим вони займалися на своїй землі. Вони, додавав вчений, не розуміли б того, що діється сьогодні та що потрібно робити, щоб в майбутньому жилося краще. Тобто, М.П. Драгоманов висунув тезу, яка пізніше дістала оформлення у формулі історія – це вчитель людства. Сьогодні цього не заперечують ні вчені, ні політики, але на практиці мало хто з них керується цим принципом.

Дотримуючись принципу достовірності, М.П. Драгоманов не затушовував і не приховував негідних вчинків, а особливо зрадництва, деяких предків українців. Це і Коваленко, що навів татар на своїх односельчан, це і два брати, що не захотіли врятувати під Азовом свого найменшого брата від татарської погоні. Але поряд з такими сюжетами М.П. Драгоманов подає приклади героїзму мужності та самопожертви українців заради свого народу. Причому таких героїв він вбачає як серед чоловіків, так і жінок, зокрема, Самійла Кішку та Марусю Богуславку.

М.П. Драгоманов не вважав козацтво чисто українським національним явищем, а бачив його прояви і в Московській державі, Білорусії та татарських державних формуваннях. Це не суперечить й сучасним поглядам науковців на цю проблему, які знаходять відповідні аналоги ще й в історії подунайських та балканських народів. Головну суспільну функцію українських козаків учений вбачав у захисті українського населення від ворожих нападів південних сусідів та відвоюванні у них все більшого територіального простору, витіснення турок з Надчорномор'я.

Дослідник відзначав активну роль у формуванні козацтва великих земельних власників, які наймали козаків для захисту їхніх володінь, нерідко самі їх очолювали при відсічі татарських нападів, звільненні християнських полонених чи в походах за воєнною здобиччю. Серед перших козацьких отаманів М.П. Драгоманов називав Предслава Лянцкоронського (р.н. невід. – 1631), Дмитра Вишневецького (р.н. невід. – 1563) і Богдана Ружинського, які відіграли важливу роль у становленні українського козацтва. Це були легендарні герої народних дум і пісень, пам'ять про яких передавалася з покоління у покоління [35]. Особлива увага приділена М.П. Драгомановим постаті черкаського і канівського старости О. Дашковича (Дашкевича) (р.н. невід. – 1535) за його унікальну роль в організації захисту українських земель від татарських набігів та походів на Надчорномор'я, підвладне Кримському ханству.

Достовірно показав М.П. Драгоманов діяльність Д. Вишневецького. Його твердження про те, що Д. Вишневецький заснував на острові Хортиця «замок і звідти робив наїзди на Туреччину» [36] базувалося на даних найновіших на той час праць з історії України Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича. М.П. Драгоманов ув'язує появу Запорозької Січі з пізніше виниклою Чортомлицькою Січчю (кінець XVI ст.). Вчений описав дії Д. Вишневецького по захисту українських земель та послаблення турецької присутності на європейському континенті. На це спрямовувалися і його намагання заручитися підтримкою московського царя й частини молдавської знаті, в чому український вчений вбачав спільність проблеми як для українського, так і для інших народів.

М.П. Драгоманов визначив становище та внутрішній устрій запорозького козацтва, наголошував на тому, що головною перевагою Запорозької Січі була її добра захищеність від ворогів природними рубежами – з півдня неозорими зарослями очерету, що ріс по берегах десятків рукавів чи заток Дніпра, в лабіринті яких легко було заблукати навіть турецьким каторгам, а з півночі – дніпровськими порогами. Саме під їх захистом, наголошував вчений, козаки й почували себе досить вільно й не рахувалися з панівними в Речі Посполитій порядками та заводили власні. М.П. Драгоманов зазначав, що життя запорожців підпорядковувалося війні «за віру й народ християнський», чому

відповідали й усталені у них порядки – заборона приводити на Січ жінок, простота прийому до козацького товариства, демократизм у відносинах і разом з тим жорстокі покарання їх порушників. Саме на дотримання порядку та строгої дисципліни, без чого не могло існувати запорозьке воїнство, й згадані М.П. Драгомановим смертна кара за крадіжку й закопування в землю разом з небіжчиком і його вбивці [37].

М.П. Драгоманов оцінював й взаємовідносини запорозьких козаків з Річчю Посполитою, наголошуючи при цьому на тому, що польський уряд не наважувався спочатку їх розігнати через потребу у військовій силі в частих війнах з сусідами, а потім вже й внаслідок їхньої значної чисельності. У своїй оцінці запорожців М.П. Драгоманов відрізнявся від П. Куліша, що почав зображувати козаків у своїх творах як деструктивний соціальний елемент в історії України. В своїй пізнішій статті «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891) він піддав такі хибні погляди П. Куліша критиці, наголосивши, що той, як й інші сучасні йому вчені, розглядали історію України без порівняння з історією інших народів. Якщо користуватися методом П. Куліша, відзначав М.П. Драгоманов, то можна довести, що всі рицарі, міщани, студенти, навіть монахи та королі були розбишаками, а революції та війни – розбоями [38]. На відміну від П. Куліша, **М.П. Драгоманов зображував Запорожжя своєю школою, «де вчилися рицарі прості і вельможні, як воювати з нехристями».** Тобто, своїх героїв він порівнював з рицарством, з його високими моральними якостями та досконалою воєнною майстерністю. М.П. Драгоманов не був схильний давати такі високі оцінки об'єктам своїх наукових пошуків і в даному випадку запорожці стали винятком в його науково-історичній практиці. Надзвичайно високою оцінкою запорозької вольності М.П. Драгоманов возвеличував й український народ, з якого вона вийшла в умовах, коли царський уряд взагалі відмовляв йому в існуванні.

М.П. Драгоманов відзначав, що запорожці у своєму прагненні захистити Вітчизну не обмежувалися тільки сухопутними воєнними діями, але все частіше почали застосовувати морські походи на Крим і власне Туреччину. При цьому вчений не опускав у описах і тих дрібниць, без усвідомлення яких його дані виглядали б непереконаливими. Це стосується описів

будівництва козацького човна (чайки), її місткості, оснащення, здатності до мореплавання, озброєння козаків – десантників, тактику морських боїв з турецькими кораблями. Цілком реальними є описи кількості козацьких суден при їх появі під стінами Царгорода, протидії турецьких властей таким козацьким нападам. При цьому вчений зазначав, що в морських боях козаки не тільки перемагали, але й зазнавали досить відчутних поразок, внаслідок яких вони мали великі людські втрати загиблими або полоненими. Як приклад непереможного християнського характеру в протиборстві полонених козаків з турками наведено приклад Самійла Кішки з народної думи про нього. Такий літературний прийом у поєднанні з науковим викладом матеріалу надав опису не тільки художньої виразності, але й глибокої переконливості та вживленню в народну пам'ять[39].

Розглядаючи думу про Самійла Кішку, історик висловлює сумнів у тому, що той пробув у неволі 50 літ, а допускає тільки літ 25 і стверджує, що той загинув у лівонському поході козаків у Прибалтику в 1602 р. Версія про смерть Самійла Кішки в 1602 р. було досить поширеною в XIX і XX ст. Але вже М. Костомаров піддав її сумніву й стверджував, що Самійло Кішка в цьому поході був тільки тяжко поранений, відвезений в Україну, видужав і брав участь у суспільно-політичному житті України наступних років. Окремі сучасні історики (Ю. Мицик) на основі віднайдених нових джерел підтверджують цю версію М.І. Костомарова і стверджують, що ім'я Самійла Кішки зустрічалося у документах 20 років XVII ст.

Цілком правомірно М.П. Драгоманов стверджує, що вже за часів С. Кішки козаки не так боялися татар і турків, відчуваючи свою силу й підтримку всього народу. З цим, наголошує історик, розширилися плани і дії запорожців, спрямовані на посилення боротьби проти Кримського ханства й Туреччини, витіснення їх з прадавніх українських земель. Свої дії запорожці почали узгоджувати з урядами зацікавлених у скинненні турецького гніту іноземних держав, серед яких український вчений називає Трансильванію, Австрію, Молдову. Однак, у перешкоді цим планам запорожців вчений вбачає насамперед небажання Польщі мати у себе під боком сильне козацько-державне утворення, яке б могло спиратися на допомогу сусідніх держав. Сама ж Польща, підкреслює М.П. Драгоманов, не бажала подавати козакам

відчутної допомоги в захисті українських земель, оскільки її етнічні землі піддавалися значно меншим набігам татарських орд [40]. Такі твердження М.П. Драгоманова відповідають тогочасному рівню історичного мислення, хоча сучасні історики, в тому числі й автор статті, схильні вбачати причину такого ставлення Польщі до захисту українських земель в її військовій слабкості проти однієї з найсильніших імперій світу та небажанні доводити справу до воєнного конфлікту.

М.П. Драгоманов тонко підмітив вимушеність переорієнтації українського козацтва в боротьбі за національні інтереси українського народу з Польщі на Московську державу. Певну роль у цьому він відводить релігійному фактору, оскільки українці та московити сповідували православну віру. Однак сподівання козаків на допомогу єдиновірного сусіда виявилися марними, оскільки той, як встановив український історик, був зайнятий своїми справами й не переймався потребами українців. До мотивації такої позиції Москви в українському питанні можемо додати ще й ту обставину, що українські землі в той час належали Польщі й втручання Москви в її внутрішні справи могло викликати війну між державами, чого московський уряд явно не бажав, враховуючи суспільно-політичну кризу в державі наприкінці XVI ст.

Одну з головних причин послаблення боротьби козаків проти турок і татар наприкінці XVI ст. М.П. Драгоманов вбачав у загостренні внутрішнього становища в самій Україні, коли «знялася бійка поміж православними та католиками, поміж українцями та поляками, поміж козаками та шляхтою, поміж посполитими людьми та панами» [41]. Це саме той період, коли в Україні велися козацькі війни, що мали під собою цілий ряд різноманітних причин, у тому числі й тих, про які писав М.П. Драгоманов [42].

Серед усіх причин нестабільності в Україні М.П. Драгоманов на перше місце ставить конфесійну – ненависть християн до магометан і ненависть поміж самими християнами. При цьому вчений вважає за необхідне ознайомити читача з тими відмінностями у християнській вірі, що викликали суспільну колотнечу в Україні наприкінці XVI ст. Серед них називалися такі ознаки українського християнства: перехід християнства від греків; ведення божої служби по старих болгарських книгах; попи одружені; причастя дається з хліба та вина; дух Святий виходить

від Отця. У той же час, зазначав М.П. Драгоманов, у Польщу віра Христова перейшла від латинців чи римлян, служба правилась латинською мовою, миряни причащалися самим хлібом, а попи хлібом і вином, попи не женяться, вчать, що дух Святий виходить від Отця і Сина. Наводилася різниця й в управлінні церквами [43]. Відзначаючи зменшення авторитету католицької церкви у Німеччині, Франції та власне й у самій Польщі з XV ст., М.П. Драгоманов наголошував на тому, що своєрідну компенсацію цих втрат католики вбачали у прилученні до своєї віри українців, у результаті чого й було прийнято відповідне рішення про унію православної й католицької церков у 1596 р. у Бресті (у Драгоманова ця подія датована 1595 р. – Авт.). За М.П. Драгомановим, відмінностей в уніатській та православній церквах існувало небагато. Служба мала вестися в уніатських храмах по-старому, але уніати мали визнавати главою церкви папу римського.

Думка М.П. Драгоманова про відмінність уніатської церкви від православної тільки у формі підпорядкування римському папі була неприйнятною для клерикальної Росії, яка не бажала визнати правомірність відходу в минулому своєї православної пастви до іншої віри. Сучасні історики підтверджують і розвивають думку свого далекого попередника про незначну відмінність уніатської та православної віри в Україні [44]. Але М.П. Драгоманов саме в унії вбачав головну причину тієї різанини, що почалася після її прийняття в Україні.

Історик звертає увагу читачів на те, що Брестська церковна унія 1596 р. знаменувала собою початок двох явищ – покатоличення українців і їх ополячення. Але одночасно з цим інтенсивно розпочався розвиток «правильної шкільної науки» європейського рівня, що пробудило в українському суспільстві, особливо міщанстві, «національну свідомість» і пам'ять про свою колишню незалежність. До того ж, значна частина населення в знак протесту проти нав'язуваного католицизму перейшла в протестантизм, що також ослаблювало централізацію влади в державі. Крім того, Польща виявилася нездатною захистити приєднані українські землі від агресії Туреччини.

Вчений переконаний у тому, що унія Польщі і України **могла б стати дійсно перспективною, якби відбулася у формі політичної федерації.** Але небажання польських політиків піти

таким шляхом розвитку, насильницька асиміляція українців призвели до катастрофи й саму Польщу, яка виявилась набагато сильніше зв'язаною з східними землями ніж з природнішими їй Німеччиною, Чехією, Мадярщиною. Саме у спротиві централістській політиці Польщі історик вбачає головну причину «відбіжного стремління» населення України і Білорусії до відділення від неї. Таке бажання супроводжувалося намаганнями знайти союзника, яким в очах українських князівських династій стала православна Москва, здатна підтримати їх сепаратистські прагнення, які почали реалізовуватися на практиці з приєднання до Московщини української Сіверщини. В очах значної частини населення України і Білорусії, наголошує М. П. Драгоманов, Москва все більше перетворювалася в надійний притулок. Звідси, за його переконаннями, і впливала головна причина звертань українських політичних і церковних діячів про взяття України з під лядської неволі під «високу государеву руку» ще задовго до Б. Хмельницького[45].

Спробою розділити козаків пояснює М.П. Драгоманов реформу польського короля Стефана Баторія 1578 р. про створення реєстрового козацького війська з 6 тис. козаків (правда, в історичній науці утвердилася цифра 600 – Авт.). Але на його думку ця реформа не внесла спокою в українське суспільство, шляхта не захотіла визнати реєстровців рівними собі у правах та привілеях, а нереєстровці не бажали мати владу панів над собою. Погіршення становища українських селян історик ув'язував ще й з їх масовим закріпаченням, а також передачею євреям в оренди річок, перевозів, шинків, церков, які з метою збагачення здирали з місцевого населення непомірні мита. Відповідно тогочасному рівню історичної науки М.П. Драгоманов визначає головні причини повстань і рухів, які потім переросли у революцію XVII ст., й серед них покозачення селян, козацькі виступи проти шляхти й короля, боротьба проти унії та католицизму [46]. Звичайно, сучасна історична наука розглядає цю проблему набагато повніше, але гріх було б вимагати від М.П. Драгоманова такої повноти за відсутності відповідних напрацювань і умов для їх оцінки [47]. Але для свого часу думки М.П. Драгоманова про причинно-наслідкову обумовленість подій в Україні першої половини XVII ст. була досить свіжою і перспективною.

Оригінальність властива поглядам М.П. Драгоманова на наступну історію України. Характерно, що її історик розглядає не ізольовано, але в тісному переплетінні з історією сусідніх держав, кожна з яких при цьому переслідувала власні інтереси. Відзначаючи вимушеність залучення татар у боротьбі з Польщею, М.П. Драгоманов наголошує на їх зацікавленості в ній так само, як й сторонніх держав. **Рішення Переяславської ради 1654 р. про піддання України «цареві восточному, православному, московському» вчений схильний вважати головною причиною наступної війни між «поляками та українцями і москалями», в якій татари допомагали першим [48].** В цьому випадку не варто закидати вченому за надмірно узагальнену оцінку цих подій, знову ж таки зважаючи на тодішню недослідженість цих проблем, які тільки в останні роки піднімаються в історичній науці України. Насамперед це стосується неоднозначного характеру українсько-російських відносин після смерті Богдана Хмельницького [49].

Велич М.П. Драгоманова як історика полягає не в надмірній деталізації вітчизняної історії, а, насамперед, у виявленні її закономірностей в діяльності окремих особистостей, станів, держав. Про такі власні підходи до аналізу історичних подій та явищ М.П. Драгоманов заявив ще у своїй попередній статті «Положение и задача древней науки истории», застосувавши у ній історіософський метод дослідження.

Причини занепаду України по смерті Б. Хмельницького історик схильний пояснювати як складністю міждержавних воєн за Україну, так і бажанням козацької старшини стати подібною до польського панства за своїм багатством та впливом у суспільстві. Вчений не приховує того, що для досягнення своєї мети вона вдавалася до захоплення земель, випрошування різних пожалувань як від московського царя, так і від польського короля, не зупиняючись при цьому і перед «доносами і ябедами в Москву, а часами і в Москву і в Варшаву разом» [50]. До таких дій старшини історик додає ще й прагнення московських воєвод розширити і посилити свою владу в Україні, невизнання ними прав козацтва, а також побоювання Московського уряду втратити Гетьманщину. Завершальний результат внутрішньої міжусобиці в Україні М.П. Драгоманов вбачає у поділі українських земель між Московською державою і Польщею по Дніпру.

Виразністю характеризується аналіз М.П. Драгомановим наступного періоду історії України. Вчений окремо виділяє гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні, підпорядкування його турецькому султанові та подальшу трагічність долі українського населення. Саме в боротьбі правобережних гетьманів П. Дорошенка і П. Ханенка М.П. Драгоманов схильний вбачати головну причину погіршення становища правобережців, що залишилися фактично без захисту перед турецьким нашествям. При аналізі цих подій він головну вину в зруйнуванні турками Чигирин в 1678 р. покладає на небажання російського воєводи Г. Ромодановського і українського лівобережного гетьмана І. Самойловича «рятувати правобічну Україну». Цю тезу сприйняв і розвинув у своїх працях М. Грушевський, після чого вона стала загальноприйнятною і в сучасній історичній науці. По-сучасному виглядає визначення М.П. Драгомановим причин та наслідків для України умов Бахчисарайського договору між Московським царством і Туреччиною, за яким територія між Південним Бугом і Дністром мала залишатися незаселеною, а Південка Київщина, Брацлавщина і Поділля відходили до Туреччини. Саме їх називав вчений «пустинею» внаслідок обезлюднення від постійних татарських набігів, що загрожувало великою небезпекою й Лівобережній Гетьманщині [51].

Дотримуючись принципу історизму та циклічності в історії, М.П. Драгоманов класифікував походи українсько-російських військ на Крим у 1687 р. як відновлення тієї політики щодо південного сусіда, яку започаткували ще Д. Вишневецький і тогочасний московський уряд. Спираючись на свідчення Самовидця та інших літописців, історик головну причину невдачі цього походу вбачає у небажанні гетьмана воювати з татарами, через що й наказав випалити по маршруту походу військ траву. Це положення присутнє і в сучасній історичній науці. Але у М.П. Драгоманова є й пояснення таких дій українського гетьмана, якого ми не зустрічаємо ні в літописців, ні в пізніших істориків. Воно зводиться до побоювання українського гетьмана, щоб після розгрому Кримського ханства російський уряд «козаків не повернув би у кріпаки» [52].

В історичних прогнозах долі Української козацької держави М.П. Драгоманов набагато випереджав свій час. Тільки

в останні роки окремі українські історики, почавши глибше досліджувати політику гетьмана І. Самойловича, приходять до висновку про зростаюче незадоволення українського уряду централізаторською політикою московського уряду, спрямованою на посилення своєї влади над Україною та дальшу її ізоляцію від можливих союзників. Як державний діяч І. Самойлович бачив неможливість спертися на підтримку Польщі в обороні державних прав Гетьманщини й тому певні надії в цьому покладав на Кримське ханство, яке також було зацікавлене в Україні, можливому союзнику в боротьбі з Московською державою. Недаремно у той час ходили чутки про зв'язки між обома правителями. Фактично, доля обох сусідніх держав багато в чому залежала одна від одної, поразка одної з них означала поразку й іншої. Такий характер розвитку подій підтвердили наступні російсько-українсько-кримські відносини. Після відриву Криму від Туреччини, визнання його незалежності та незаселення території між Запорозькою Січчю і Чорним морем до Дністра, за незначним винятком під Очаковим, згідно Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. Росія в наступному 1775 р. ліквідувала Запорозьку Січ. У цей час Запорозька Січ вже не могла заручитися підтримкою Кримського ханства як це колись робив гетьман Б. Хмельницький у критичні часи Української козацької держави. Позбавлена союзників Лівобережна Гетьманщина вже й не опиралася серйозно, коли в 1781 – 1783 рр. добивали залишки її державності – полковий адміністративно-територіальний поділ, відсутність кріпацтва та козацьке військо. Покінчивши з автономією Української козацької держави, московський уряд у 1783 р. насильно приєднав Крим до Російської держави, що суперечило умовам Кючук-Кайнарджійського миру й було фактично протизаконним актом [53].

Те, про що писав М.П. Драгоманов стосовно побоювань лівобережного гетьмана І. Самойловича відбулося з невідвратною закономірністю через 100 років, що свідчить про геніальність українського мислителя, який не просто констатував події й явища, але й передбачав шляхи їх наступного розвитку. В цьому реалізувалася й його думка про корисність історичних знань у практичному передбаченні перспективного розвитку тих чи інших подій та явищ.

На рівні сучасної історичної науки виглядає аналіз М.П. Драгомановим подій часів гетьманування І. Мазепи. Ми не знайдемо в ньому визначення переходу лівобережного гетьмана на бік шведського короля Карла XII як зраду Росії. При повній ейфорії антиукраїнських сил 60 – 70-х років XIX ст., уособлення найменших проявів українськості демократичних сил з «мазепинством» як символом зрадливості, аполітична оцінка М.П. Драгомановим діяльності І. Мазепи справила шокуюче враження на тогочасних читачів, показала можливість зовсім іншого бачення діяльності цієї історичної особистості. Своєю аполітичною оцінкою діяльності гетьмана І. Мазепи вчений підтвердив вироблену ним формулу «аполітичної політики», розроблену ним у своїх працях, що полягала у непідтримці офіційної лінії в трактуванні тих чи інших подій або явищ. Разом з тим, М.П. Драгоманов далекий від ідеалізації особи І. Мазепи, до чого вдаються окремі сучасні історики у своєму прагненні виправдати гетьмана від несправедливих звинувачень попередніх режимів. Саме безсторонні, науково-об'єктивні оцінки історичних процесів, у тому числі й гетьманування І. Мазепи, забезпечили історичній спадщині М.П. Драгоманова незаперечний авторитет і часову тяглість.

М.П. Драгоманов виразно показав складність гетьманування І. Мазепи, яке характеризувалося багатьма суперечливими тенденціями. З одного боку, бажання підтримати визвольний рух козацтва під проводом фастівського полковника С. Палія проти Польщі, а з другого – небажання втратити владу у випадку возз'єднання Правобережної України з Лівобережною та обрання С. Палія загальноукраїнським гетьманом. Це цілком могло статися, оскільки, як писав М.П. Драгоманов, козацька старшина за підтримки І. Мазепи почала активно захоплювати селянські землі та закріпачувати селян і козаків, на що ті відповідали масовими втечами на контрольовану С. Палієм територію. Такі обставини й змусили І. Мазепу домогтися шляхом наклепу і арешту С. Палія й заслання того до Сибіру, зазначав історик.

М.П. Драгоманов наголошував на тому, що цар Петро I докучав українським козакам різними роботами та далекими воєнними походами в інтересах Російської держави. Це й стало, на думку вченого, головною причиною того, що «Мазепа зійшовся з шведським королем Карлом ІІ-м та з паном

Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем...» [54]. Характерно, що при цьому М.П. Драгоманов наголошує на нелюбові козаків до І. Мазепи, що свідчить про його критичне ставлення до політики українського гетьмана. Втечею І. Мазепи під захист турецького султана пояснює історик причину війни Росії з Туреччиною на початку XVIII ст. Разом з тим, важливими є висновки М.П. Драгоманова про державну зацікавленість Росії у визволенні Надчорномор'я від турецького панування від Криму до Дунаю. М.П. Драгоманов у цілому позитивно оцінив визволення Надчорномор'я, наголосивши при цьому, що в цих подіях активну участь брали запорозькі та інші українські козаки. Факт, який імперська історіографія постійно замовчувала, звеличуючи успіхи тільки російської зброї.

Підводячи підсумки своїй історичній розвідці, М.П. Драгоманов зазначав, що на середину XIX ст. в Україні сталися значні зміни. Українські землі позбавилися татарських набігів, Південь України заселили переселенці, кріпацтво запанувало до 1861 р., стався поділ України між сусідніми державами, багато народів визволилося від турецького панування, внаслідок чого Туреччина почала занепадати.

Нові підходи М.П. Драгоманова до оцінки вітчизняної історії виявляються в його характеристиці наукових досягнень сучасних йому суспільствознавців. Насамперед вчений відзначав ті зміни у світосприйнятті М.І. Костомарова, що після заслання завадили йому об'єктивно висвітлити багато сторін суспільної історії України, зокрема вплив протестантизму і католицизму на українську літературу XVI ст. Тут малася на увазі найперше конфесійна полеміка між православними та католиками і уніатами, що дала сильний поштовх розвитку української полемічної літератури, найяскравішим представником якої став І. Вишенський. **М.П. Драгоманов критикував М.І. Костомарова за те, що той не зрозумів важливості автономістичного напрямку політики гетьмана І. Виговського, перебільшив, а фактично виправдав руйнівну діяльність «черні» та Запорожжя, які підтримали боротьбу московського уряду проти «автономізму козацької старшини» [55].** Ця точка зору М.І. Костомарова частково переглянута окремими сучасними істориками, що свідчить про проникнення М.П. Драгоманова в глибину внутрішнього життя Лівобережної Гетьманщини другої

половини 50-років XVII ст. Правда, тут потрібно мати на увазі, що М.І. Костомаров писав свої історичні праці в умовах жорсткого цензурного контролю, внаслідок чого мусив рахуватися з офіційною ідеологією, у той час, коли М.П. Драгоманов такого контролю не відчував.

Національно-політичний підтекст мало зауваження М.П. Драгоманова на адресу М.І. Костомарова, що той «**стратив провідну думку для суду над московською політикою в часи від Чорної ради 1663 р. до мазепинщини...**» [56]. Термін «для суду» вказує на те, що М.П. Драгоманов хотів би бачити критичний підхід М.І. Костомарова до висвітлення політики московського уряду щодо України цього періоду. Дійсно, з відповідних праць М.І. Костомарова не можна скласти уявлення про справжні причини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Те, про що писав М.П. Драгоманов стало можливим тільки після здобуття Україною державної незалежності, коли історики позбавилися партійно-союзного диктату й отримали можливість досліджувати на новій джерельній базі й методології українсько-російські відносини у другій половині XVII ст. Характерно, що ряд як українських, так і російських істориків доводять, що головною причиною переорієнтації зовнішньо-політичного курсу гетьмана І. Мазепи став безупинний наступ московського уряду на права Гетьманщини, який поставив її на грань державного існування [57]. **Погляди М.П. Драгоманова на українсько-російські відносини другої половини XVII ст. співзвучні концепції сучасної національно-патріотичної історіографії, яка в основу своєї діяльності ставить національні інтереси України у відповідності з інтересами інших країн.**

На думку М.П. Драгоманова М.І. Костомаров «не оцінив як слід і зросту ліберально-автономістичних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорозького нарису конституції України в 1710 р., написаного під впливом Костя Гордієнка» [58]. Даючи високу оцінку діяльності К. Гордієнка, М.П. Драгоманов відзначає, що ця постать у зображенні М.І. Костомарова загубилася серед інших «мазепинців» і не дістала тієї оцінки, якої заслуговувала. Ще критичніше поставився М.П. Драгоманов до зближення історико-філософських поглядів М.І. Костомарова з основами

«московських слов'янофілів». Як представнику українолюбців, зазначав М.П. Драгоманов, М.І. Костомарову не варто було б їх сприймати, оскільки слов'янофільство спрацьовує на користь «московської держави, котра душить українців» [59]. Ніколи до М.П. Драгоманова та й за його життя **в історичній науці не було такого прямого і різкого звинувачення Російської держави в реакційній політиці щодо України.** Такі думки М.П. Драгоманова виходили за межі українського аполітичного культурництва 90-х років XIX ст., справили значний вплив на українську демократичну молодь, перехід її до політичної боротьби за інтереси України. Під впливом ідей М.П. Драгоманова на початку 90-х років XIX ст. були створені перші політичні організації Українська радикальна партія у Львові та «Братство тарасівців» у Каневі, програми яких передбачали політичну боротьбу за культурно-національні та державні права України.

Особливої ваги надавав М.П. Драгоманов аналізу праць В. Антоновича, відводячи йому перше місце серед тогочасних істориків. Відзначаючи фактологічну цінність його історичних монографій, М.П. Драгоманов зауважує, що в них відсутня ідея, що той «мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією інших народів і т.ін., через що й можливе вживання його праць і відрубниками й обрусителями, а ще гірше те, що ширша публіка зовсім нічого не виносить з праць д. Антоновича й через те власне не чита їх» [60].

Оцінка настільки гостра, що ставила під сумнів корисність лідерства В.Б. Антоновича в національно-культурницькому русі України другої половини XIX ст. й змусила того вдатися до відповідних кроків для підняття свого авторитету. Під впливом критики М.П. Драгоманова, авторитет якого був в Україні безмежний, та внутрішнього тиску В.Б. Антонович подав ідею про об'єднання розпорошених громад в єдину організацію, у результаті чого в 1898 р. й була створена «Загальна українська безпартійна організація». І хоча в самій назві передбачався безпартійний її характер, зате в програмі підтверджувалася думка М.П. Драгоманова про те, що головним винуватцем тяжкого становища України в Російській імперії є російський абсолютизм. З цієї тези відповідно напрошувався висновок про необхідність й політичної боротьби за націокультурні та політичні права

України. Навіть перебуваючи у вимушеній еміграції, **М.П. Драгоманов своїми історіософськими працями справляв визначальний вплив на суспільно-політичне життя України другої половини ХІХ ст.**

Значні хиби констатує М.П. Драгоманов у історичних працях Дашкевича, учня В.Б. Антоновича. Вони полягали насамперед, відзначає М.П. Драгоманов, у відсутності справжньої історії цивілізації в його праці «Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей», тобто, порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Русі перед їх унією та під час неї, а також відповідності їх рівню європейської історії. Тільки порівняльний метод дослідження, апробований ним ще в статті «Положение и задачи науки древней истории», вважав М.П. Драгоманов, міг пояснити «наскільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Руссю» [61].

Піддавши критиці погляди П. Куліша на історію українського козацтва, М.П. Драгоманов прийшов до загального висновку про те, що **не можна оцінювати історію «нашої України» з погляду становища одного стану та ще й окремого його періоду.** Вчений пропонував дослідити історію України протягом всього її існування: «княжо-городську, феодално-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарського й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській» [62]. Фактично, це – програма висвітлення історії України в усій її внутрішній повноті та безпосередньому зв'язку з історією сусідніх країн. Тільки при порівнянні внутрішніх процесів в Україні з відповідними процесами в інших країнах і можливо, наголошував М.П. Драгоманов, дати їм справжню оцінку. **М.П. Драгоманов закликав сучасних йому істориків не замикатися в своїх дослідженнях у вузьких національних рамках, дивитися й оцінювати історію України з позицій загальноєвропейського поступу.** Ідеї М.П. Драгоманова про європейськість історії України, методи її наукового дослідження не втратили актуальності й в сучасних умовах, коли відбувається нове історіософське осмислення вітчизняної минувшини на

багатющій спадщині одного з найвизначніших мислителів світового рівня другої половини ХІХ ст.

Для історичних творів М.П. Драгоманова характерні наукова переконливість і простота викладу матеріалів. Сучасник М.П. Драгоманова визначний історик М.І. Костомаров писав свої історичні монографії з розрахунку на професійного читача й тільки у художніх творах звертався до популярного зображення сюжетних ліній. Можливо, ранній М.С. Грушевський наближався до науково-популярного стилю М.П. Драгоманова, але його пізні праці написані настільки складно, що ставали непосильними для малоосвічених людей, в абсолютній більшості якими й були на той час українці. Саме глибока науковість, актуальність тематики та ясність стилю забезпечили історичним працям вченого широку популярність серед масового читацького загалу.

Характерними рисами діяльності М.П. Драгоманова як історика стали глибокий національний патріотизм, історіософський метод дослідження історичних процесів і явищ, оригінальність при глибокій науковості теоретичних узагальнень і висновків, які відповідали вищому рівню суспільних наук Європи. Своїми історичними працями М.П. Драгоманов пробуджував національну свідомість українців, змушував їх задумуватися над становищем України в складі Російської імперії, відповідності його тим порядкам, що існували в Західній Європі. Громадівський рух в Україні, незважаючи на відмову М.П. Драгоманову в підтримці, багато в чому перебував під впливом історіософських ідей мислителя й поступово еволюціонував від чистого культурництва до усвідомлення необхідності організаційного об'єднання своїх сил для протистояння російському абсолютизму. Це протистояння вилилося на початку ХХ ст. у дві форми – політичну боротьбу і мирне культурницьке ігнорування офіційної ідеології, явище, яке М.П. Драгоманов називав «неполітичною політикою».

-
1. А.А. Еще страничка из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 295.
  2. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. – Ч. третя. – Кн. 2. Військове товариство. – К., 2008. – С.32 – 38.

3. Кривошея Володимир. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002. – С. 311.
4. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. – Т.1. – К., 1970. – С.39.
5. Там само. – С. 40.
6. Кулябка С.Н. Воспоминание о Н.И. Пирогове. 1858 – 1861. // Русская старина. – 1892. – № 9. – С.725 – 737.
7. Пирогов Н.И. Сочинения. – Т.1. –2-е юбилейное издание Пироговского товарищества. – К., 1914. – С. 909 – 910.
8. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971. – С.29.
9. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. В двох томах. Т.1 – К., 1970. – С. 45.
10. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и К.К. Тацит // Университетские известия. – К., 1869. – № 2. – С. 33.
11. Там само. – С. 35.
12. Там само. – С. 36 – 37.
13. Цит. за: Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні поглядів М. Драгоманова // УІЖ. – 1998. – №6. – С. 52.
14. Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М.П. Вибр. праці. – Т. перший. – Кн. Друга. –К., 2006. – С.18.
15. Дейвіс Норман. Європа. Історія. – К., 2000. – С.121.
16. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С.20.
17. Там само. – С.23.
18. Драгоманов М.П. Там само. – С.31.
19. Там само. – С.34 –35.
20. Там само. – С. 36 – 37.
21. Стронін О.І. Історія і метод. – Спб., 1869; Політика як наука. – Спб., 1872.
22. Драгоманов М.П. – Вказ. праця. – С.50 – 51.
23. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – С.389.
24. Журба Михайло. Етнополітична концепція М.Драгоманова у контексті українського національного відродження // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Ювілейне видання до 175

- річчя НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2010. – Серія 6. Історичні науки. Вип. 6. – С. 23.
25. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків // Драгоманов Михайло. Вибрані праці. – Т.І. – Кн.І. – К., 2006. – С.197.
26. Там само. – С.198.
27. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2004; Залізник Л.Л. Від склавів до української нації. – К.,1997; Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996; Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етномія. – Біла Церква, 2008.
28. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998; Іванченко Р.П. Київська Русь: початки української держави. – К., 1995; Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996.
29. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 199.
30. Шабульдо Ф. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998.
31. Драгоманов М.П. Вказ. Праця. – С. 201.
32. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). – К., 1991. – С. 26.
33. Там само. – С. 38.
34. Там само. – С. 44.
35. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996. – С. 157.
36. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 214.
37. Там само. – С.216.
38. Драгоманов Михайло. Про українських козаків, татар та турок // Вибр. праці. – Т.1. – Кн. 2. – К., 2007. – С. 93.
39. Там само. – С. 218 – 227.
40. Там само. – С.228.
41. Там само.– С. 228.
42. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
43. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 229.
44. Тимошенко Леонід. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004.
45. Борисенко В.Й. Погляди М. П. Драгоманова на характер зв'язків України і Московщини // Науковий часопис НПУ імені

- М.П.Драгоманова. – К., 2007. – Серія № 6. Історичні науки. – Випуск 4 – 254 с.
46. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 230.
  47. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998.
  48. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 230.
  49. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006.
  50. Драгоманов. Вказ. праця. – С. 231.
  51. Там само. – С. 233.
  52. Там само. – С. 234.
  53. Борисенко В.Й. Вказ. праця. – С. 322.
  54. Драгоманов М. Вказ. праця. – С. 235.
  55. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / Драгоманов Михайло. Вибр. праці. – Т. I. – Кн. друга. – С. 85.
  56. Там само. – С. 85.
  57. Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006; Яковлева Т. Руїна Гетьманищини від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.). – К., 2003.
  58. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 85.
  59. Там само. – С. 86.
  60. Там само. – С. 91.
  61. Там само. – С. 92.
  62. Там само. – С. 93.

В. Й. Борисенко

ОЦІНКА М.П.ДРАГОМАНОВИМ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ І МОСКОВЩИНИ

На початок 80-х років XIX ст. стали цілком очевидними результати двохсотлітньої русифікації українського народу. Через різноманітні, переважно насильницькі, методи російському уряду вдалося прищепити значній частині українців на підросійській Україні почуття нездатності до власного державотворення, меншовартості в порівнянні з росіянами, зневаги до власної